

3

L'ús del català en els textos científics durant la baixa edat mitjana i el primer Renaixement

LLUÍS CIFUENTES I COMAMALA
Departament d'Història de la Ciència
Institució Milà i Fontanals (CSIC)

1. LA VERNACULARITZACIÓ DELS CONEIXEMENTS CIENTÍFICS I TÈCNICS

Un dels trets més interessants de la producció científica de l'Occident llatí durant els últims segles medievals és l'ús incipient de les llengües parlades dites vernacles o «vulgars», com a instruments de comunicació. Tot i que el fenomen era general, en els regnes ibèrics es detecta amb una precocitat i una complexitat desconegudes a la resta de l'Europa llatina. Entre totes les llengües ibèriques, el català demostrà aviat una vitalitat especial, sobretot si es té en compte el nombre de parlants (Badia, 1996; Samsó, 1999, p. 213-221; Cifuentes, 1997; 2002*b* i en preparació).

Aquest nou ús de les llengües vulgars afectà, d'una manera o d'una altra, gairebé tots els gèneres científics, i no tan sols es traduïren textos que fins llavors circulaven en llatí (i en àrab o en hebreu), sinó que també es van començar a redactar obres originals en les llengües vernacles. D'aquesta manera, el llatí, que continuà essent la llengua dominant i l'única utilitzada a les institucions acadèmiques i en la producció d'aquestes, va haver de compartir el que fins aleshores havia estat el seu terreny exclusiu: la difusió del coneixement.

Les conseqüències foren importants en molts àmbits, en particular pel que fa a la penetració social del coneixement i l'evolució d'aquestes llengües. Les causes d'aquest fenomen cal cercar-les en els canvis produïts en la societat de l'època i en el desenvolupament d'un nou sistema científic, basat en la institució universitària. Aquests canvis i aquest nou sistema científic incidiren particularment en la salut i en els que la procuraven, i això feu que els textos adreçats a guarir tant persones com animals tinguessin un pes destacadíssim en el conjunt dels que foren vernacularitzats —molt evident en el cas del català. Un pes que no va excloure la difusió vernacular de textos d'altres àmbits científics i tècnics, però que deixà sentir igualment la seva

influència en els escrits de filosofia i història naturals, d'astrologia o, fins i tot, d'alquímia que foren traslladats o redactats en llengua vulgar, molts relacionats al capdavant amb el món de la salut. L'evidència d'aquest pes exigeix que estudiem les causes del fenomen posant l'èmfasi en la medicina i prenent-la com a punt de partida.

1.1. *Una nova societat*

Hem de relacionar íntimament el fenomen de la vernacularització del saber iniciat a tota l'Europa llatina a partir del principi de la baixa edat mitjana amb el naixement de noves formes institucionalitzades de difusió del coneixement i, en darrera instància, amb l'emergència d'una nova societat. L'expansió econòmica que va viure l'Europa occidental a partir del segle XI comportà un seguit de canvis fonamentals encapçalats per l'aparició d'un nou grup social que ja no encaixava en la societat feudal dels tres ordres constituïda pels qui exclusivament resaven, feien la guerra o treballaven la terra: la burgesia, dedicada a l'activitat comercial i a la producció de béns per al comerç. Aquest nou grup social, fruit de la revitalització dels intercanvis comercials i de les ciutats, va afavorir i va ser el primer protagonista de l'aparició de nous sistemes de vida (urbans o burgesos); d'importants canvis en l'organització municipal (amb l'autonomia política, el ressorgiment de l'urbanisme o de la salut pública); de noves formes d'entendre la religiositat (amb els ordres mendicants, l'art gòtic, o els hospitals, com a concreció de la caritat cristiana), o d'exercir el poder i la fe pública (amb la formació d'assemblees representatives, la recuperació del dret romà i el notariat laic), i de la revaloració de l'oci, la creació, el saber i la tècnica, i de la seva institucionalització (amb l'accés a la lectura, la difusió del llibre, el desenvolupament de la literatura i del coneixement entès com a *scientia*, impartit i regulat per una nova institució: la universitat).

Aquest nou grup social, al qual ben aviat es va unir una noblesa cada vegada més urbanitzada, amb el rei al capdavant, s'interessà pel coneixement del món físic i l'Univers i, en conseqüència, per la cosmologia, l'astronomia, l'astrologia, els llibres de viatges, els mapamundis, l'alquímia, la filosofia i la història naturals; per millorar les pròpies tècniques professionals, amb manuals de mercaderia, d'aritmètica, de monedes, d'agronomia, de tàctiques militars, o amb cartes nàutiques, o bé revolucionant el món del dret i del notariat; i, en especial, per garantir el manteniment de la salut, tant dels éssers humans com dels animals, amb el recurs a una medicina racional fonamentada en la filosofia natural aristotèlica, i als sabers i tècniques que s'hi relacionaven (la cirurgia, la matèria mèdica o farmacologia, la hipiatria o menescalía, i la cetreria o falconeria).

A la Corona d'Aragó, a partir de la transició del segle XIII al XIV, noblesa i burgesia, amb el monarca al capdavant, coincidiren a reconèixer en el nou sistema mèdic la millor garantia per a la conservació del bé més preuat: la salut. Aquests estaments s'esforçaren per difondre i imposar socialment el seu suport a aquell nou sistema mèdic amb tots els mitjans al seu abast, des de les llicències i els exàmens fins als

edictes reials o municipals, passant per unes actituds davant del problema de la salut i la malaltia que aviat es reflectiren en altres grups socials, tant a les ciutats com als nuclis menors. Però les actituds i les iniciatives no es limitaren a l'àmbit individual sinó que des de ben aviat començaren a assumir el bé salut com un bé col·lectiu (Cardoner, 1973; García Ballester, 1988, p. 53-113; García Ballester, McVaugh i Rubio Vela, 1989; McVaugh, 1993).

1.2. *Saber, formar, controlar*

Amb tot, el triomf d'aquest nou sistema mèdic no fou immediat, sinó el resultat d'un llarg procés, ple de contradiccions, que va durar segles. Arreu de l'Europa llatina, a partir de mitjan segle XIII, per bé que amb diferents ritmes regionals, l'activitat mèdica, fins llavors en mans de clergues i de pràctics sense coneixements acadèmics, esdevingué un sistema professional organitzat. Aquests canvis, tant intel·lectuals com socials i professionals, implicaren la creació de formes institucionalitzades d'aprenentatge (en escoles i universitats) i de mètodes de control (licències i exàmens), i l'aparició de diferenciacions socioprofessionals i de l'associació gremial, sempre sota l'atenta mirada dels governants, que mai no deixaren d'intervenir en el procés (Siraisi, 1990; García Ballester, French, Arrizabalaga i Cunningham, 1994; Agrimi i Crisciani, 1988; García Ballester, 1995).

Però el nou sistema, basat en la institució universitària, no va substituir de seguida el model tradicional de formació entre la majoria dels qui practicaven la medicina. Aquest model tradicional, que hom ha anomenat *obert*, era el típic de tots els menestrals, i es fonamentava en el sistema dels aprenents. Durant molt de temps encara, aquest model *obert* va continuar aportant cirurgians, barbers, apotecaris i menescals, tant cristians com jueus o musulmans, que constituïren l'autèntic paraigua sanitari de la major part de la població de l'època. Tot i que, en termes generals, la societat del seu temps continuà valorant satisfactòriament el seu nivell formatiu, la difusió del nou sistema mèdic comportà sovint l'exigència d'uns coneixements més d'acord amb aquest últim i aquests guaridors es van veure cada cop més afectats per la posada en marxa de tot de mètodes de control tant de la seva formació com de la seva pràctica. En qualsevol cas, cal tenir ben present que la coexistència, no sense enfrontaments, de dos tipus de guaridors, els uns amb formació universitària (minoritaris en el conjunt) i els altres procedents del model *obert*, constitueix un dels trets més característics de la sociologia mèdica medieval.

Aquell procés de professionalització de l'activitat mèdica fou paral·lel al que afectà altres col·lectius ocupacionals (com ara els juristes o els notaris) i, per molt parcial que fos, va anar íntimament lligat al que hom ha anomenat la *medicalització* de la societat. Aquesta medicalització implicà, d'una banda, la difusió, la penetració social i la institucionalització de la medicina escolàstica (la *scientia medicinalis* produïda a les universitats), reforçada amb noves i millors traduccions d'autors grecoromans i

àrabs que havien estat possibles gràcies a l'expansió europea, i de l'altra, la valoració social de la nova medicina universitària i dels seus nous professionals.

Així, el model universitari, fruit de la nova societat cada cop més diversificada, obtingué el suport de la burgesia, que controlava els municipis i de la qual formaven part els mateixos metges universitaris (*físics*), de la monarquia i de la noblesa, que assumiren activament el galenisme acadèmic com el millor sistema per a garantir el manteniment de la salut individual i col·lectiva. En conseqüència, més enllà del monopoli de l'ensenyament, junts imposaren progressivament un autèntic control social, amb títols, exàmens i llicències, sobre la pràctica mèdica, amb l'objectiu de limitar l'abast del model *obert* i de marginalitzar qualsevol altra forma d'activitat mèdica alternativa, titllant-la d'intrusista. Aquest paper actiu de la monarquia, al costat de la burgesia i de la noblesa, fou especialment clar, i decisiu, als països de l'antiga Corona d'Aragó, que gaudia d'una situació geogràfica d'una gran transcendència (Cardoner, 1973; García Ballester, 1988, p. 53-113; García Ballester i McVaugh, 1989; García Ballester, McVaugh i Rubio Vela, 1989; i McVaugh, 1993, p. 4-34, *passim*).

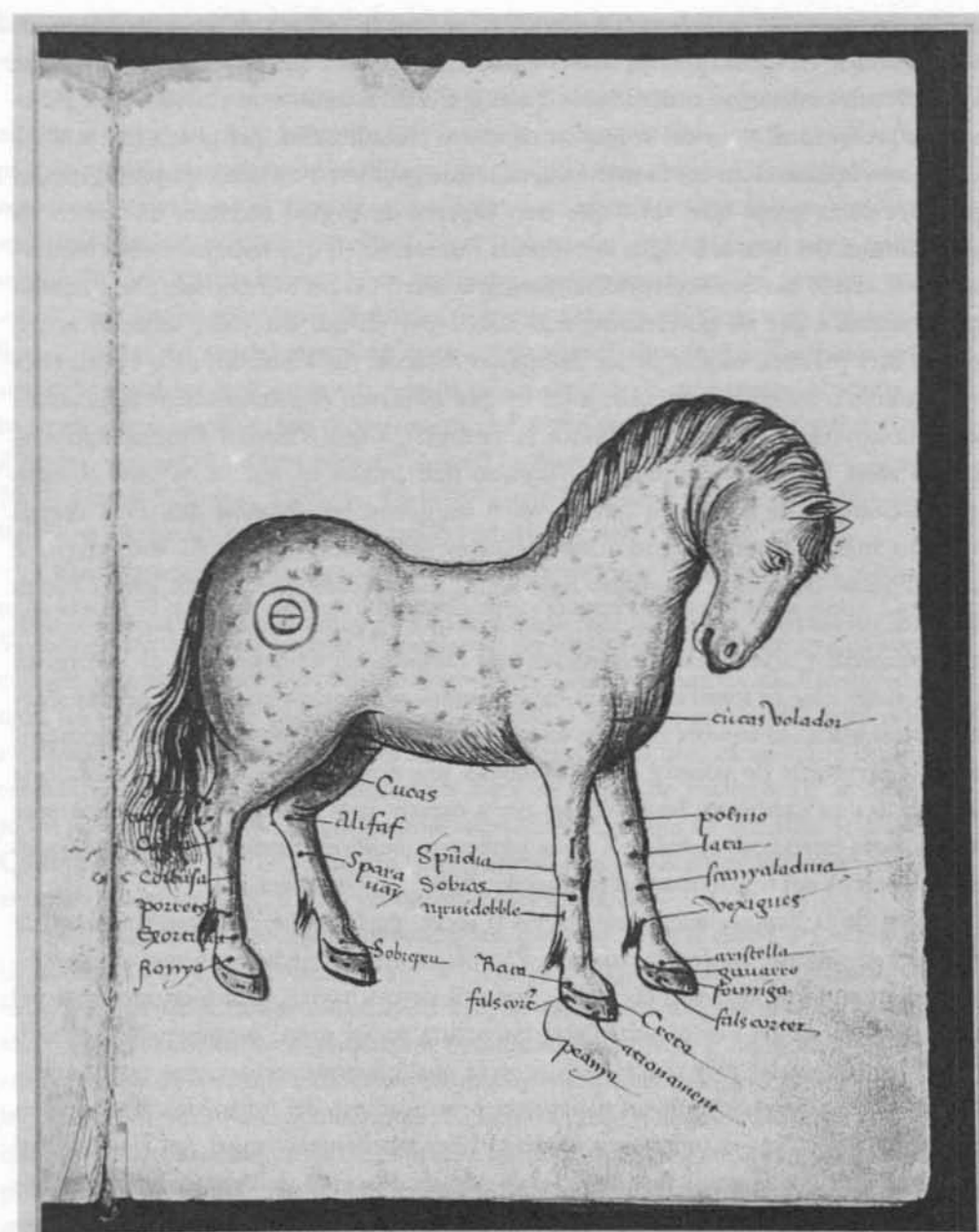
Efectivament, aquest nou sistema mèdic va sorgir a l'Europa llatina medieval i es va difondre a partir de l'arc mediterrani occidental que es dibuixa entre Sicília i València. Una àrea privilegiada d'intercanvis de tota mena en la qual es trobaven els primers i els més importants centres d'educació mèdica (l'anomenada Escola Salernitana, les universitats de Montpeller i de Bolonya, i les altres escoles del nord d'Itàlia) i on van tenir lloc les primeres manifestacions d'aquell control social sobre la pràctica mèdica (lleis normandes i constitucions dites de Melfi, de Frederic II, a Sicília i al sud d'Itàlia, o els mateixos furs aprovats a les Corts generals de Montsó de 1289 a la Corona d'Aragó), una àrea que fou, precisament, la d'expansió de la cultura catalana, en tots els seus aspectes, durant els últims segles medievals.

Els inicis de l'ús de les llengües vulgars, entre aquestes el català, en la difusió de la medicina –i, més en general, de la ciència– a l'Europa llatina medieval, és un fenomen que cal vincular estretament tant als canvis esdevinguts al si de la societat baixmedieval com al desenvolupament del nou sistema mèdic i científic. Els diferents ritmes regionals dels uns i de l'altre sembla que són fonamentals a l'hora d'explicar les diverses modulacions del fenomen. En aquest sentit, l'auge de la burgesia comercial als països costaners de la Corona d'Aragó, que participà molt activament en les principals rutes comercials de la Mediterrània, coincidí amb el regnat d'uns monarques (des de Jaume I fins a Martí l'Humà) especialment sensibles a tot el que es referia a la salut i la medicina i, més en general, per la promoció de tots els àmbits de coneixement (Rubió i Lluch, 1908-1921; Madurell, 1979-1982; Martí de Barcelona, 1990-1991). Aquesta burgesia i aquests monarques van donar suport decididament al nou sistema científic i mèdic en el moment precís de la seva difusió.

L'ús del vulgar en els textos científics durant els darrers segles medievals és, doncs, un reflex fidel de l'interès d'aquests grups socials i dels governants pel saber en tots els seus àmbits, en una societat que, amb unes bases econòmiques més sòlides, s'obria a un món cada vegada més ampli, i en el qual el coneixement de la seva diversitat i de la seva realitat física en demostrava la utilitat tant individualment com

col·lectivament; un interès que posava l'accent en la millora de les condicions de vida i, doncs, en tot el que afectava el món de la salut, fet que explica el suport actiu i decidit a les iniciatives ordenadores d'aquest i d'altres àmbits de coneixement i d'exercici professional. L'ús del vulgar en els textos científics fou, per tant, una via d'accés a uns coneixements més i més valorats, i que gaudien d'un creixent prestigi social per part d'uns grups que, tot i que eren capaços de llegir i escriure, no tenien un gran domini del llatí, la llengua sacralitzada i universal en què habitualment s'expressaven els savis i la nova institució universitària. Però no ho fou tan sols per a aquests grups socials i per als governants, sinó també per als qui exercien, sobretot en els nivells més pràctics, moltes de les disciplines naixents (de l'astronomia o l'aritmètica a l'alquímia i, molt en particular, totes les que afectaven el manteniment de la salut i la lluita contra les malalties, sobretot la cirurgia), i que s'havien format segons el model *obert*. Per a aquests pràctics, allunyats dels àmbits en què es movien els savis que dominaven el llatí, però que es veien immersos en un món que cada vegada valorava més els coneixements i les iniciatives ordenadores que d'ells emanaven, la disponibilitat de textos en vulgar representà, més encara que per als grups socials al·ludits, un autèntic pont intel·lectual i social que els garantia alhora l'accés a aquells coneixements i la seva promoció social; una funció molt evident entre els cirurgians i els barbers, que hi foren clarament capdavanters, però que a poc a poc va anar afectant altres oficis. D'aquesta manera, els textos en vulgar esdevingueren un importantíssim instrument de control social d'aquests pràctics, que es complementà amb la imposició dels exàmens i les llicències per a exercir, més encara si tenim en compte que la nova estructura social i els nous interessos incidiren també en una revaloració de la tècnica i del treball manual (Cifuentes, 1997; 1999; 2000a).

L'ús de la llengua vulgar com a via d'accés, però també com a instrument de difusió i de control, no fou exclusiu de l'àmbit científic i mèdic, sinó que afectà d'una manera o d'una altra tots els àmbits que fins llavors havien estat monopolitzats pel llatí. Així ho exigia l'evidència d'una estructura social nova, ingovernable des dels reduïts àmbits de les elits tradicionals, i en la qual els nous sectors, que no dominaven el llatí, aspiraven a tenir un paper i un protagonisme del tot inèdits. Per això, es traduïren, i fins i tot es redactaren, codis jurídics a la llengua vulgar, tot i que el llatí continuà sent la llengua dels juristes i dels notaris. Per això, la vernacularització dels actes administratius i dels processos judicials fou profunda, malgrat que els documents i les sentències solemnes continuaren redactant-se en llatí. Per això, l'Església no va dubtar a servir-se de la llengua vulgar per a garantir la difusió i el manteniment de la seva mediació cultural i moral en les noves condicions, i es traduïren les Escriptures i altres textos al vulgar i s'hi redactaren obres apologetiques i catequístiques, tot i que el llatí continués sent la llengua sagrada de la litúrgia i la teologia. Per això, no ha d'estranyar que les obres científiques que llavors es traduïren o s'escribiren en vulgar tinguessin un caràcter eminentment pràctic, tot reservant el llatí per a la reflexió i el comentari escolàstic i, en general, per a les obres que no tenien una aplicació pràctica immediata.

Localització de les malalties que poden afectar les potes dels cavalls, segons és il·lustrat en una còpia del segle XV del *Llibre de la menescalia* escrit vers 1424-1436 en terres valencianes pel cavaller Manuel Dies, majordom d'Alfons el Magnànim (Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 1661, fol. 7).

Objectius i interessos diversos conflueixen, doncs, en aquest procés de vernacularització de la ciència que tingué lloc durant els últims segles medievals, i ja en coneixem millor els protagonistes.

1.2.1. *Protagonistes*

La identificació d'aquest doble públic protagonista del procés vernacularitzador –format per burgesos i nobles, d'una banda, i pels mateixos pràctics, de l'altra–, així com de les seves motivacions, resulta especialment assequible si analitzem tres tipus de fonts: en primer lloc, els inventaris *post mortem* i els encants o subhastes de béns que, per al cas del català, tenim la fortuna que s'han conservat en gran nombre; en segon lloc, els llibres manuscrits i impresos que contenen les obres escrites o traduïdes en la llengua vulgar i, finalment, el testimoni dels autors o dels traductors d'aquestes obres en vulgar (Cifuentes, 1999; 2002b).

Si ens fixem en les biblioteques dels mercaders, menestrals, professionals liberals, nobles de tots els rangs, eclesiàstics, prínceps i reis inventariades, podem comprovar entre els seus béns fins a quin punt s'interessaren per tots els gèneres mèdics i científics, sobretot en llengua vulgar (Junyent, 1943; Madurell i Rubió, 1955; Madurell, 1974; Hillgarth, 1991; Hernando, 1995; Mandingorra, 1989; Ferrer, 1993; Iglesias, 1996). Els nobles i els burgesos capitalitzaren, en bona mesura, l'interès per les traduccions de textos enciclopèdics, de filosofia o història naturals, d'agronomia, de geografia, d'astronomia o astrologia, d'alquímia, d'aritmètica, etc. (Minervini, 1982; Wittlin, 1971-1989; Riera i Sans, 1984; Badia i Pujol, 1997; Giner, 1986-1989; Gallina, 1958; Millàs, 1962; Chabàs *et al.*, 1992; Vernet i Romano, 1957-1958; Vela, 1996; Pereira i Spaggiari, 1999; etc.), però no oblidaren en absolut els que els permetien mantenir la salut i afrontar la malaltia. Un dels gèneres que més sintetitzen els interessos mèdics d'aquest tipus de públic fou el dels regiments de sanitat, entre els quals destaca l'escrit per Arnau de Vilanova per a Jaume II vers el 1305-1308, traduït al català pel cirurgià reial Berenguer Sarriera a instàncies de la reina Blanca d'Anjou abans d'octubre de 1310 (García Ballester, McVaugh, Gil Sotres *et al.*, 1996; Batllori, 1947; Riquer, 1949; Cifuentes, 1999). A la taula I podem veure vint possessors documentats de la traducció catalana d'aquesta obra durant els segles XIV i XV. S'hi observa un clar predomini dels possessors no vinculats a la pràctica mèdica (quinze casos, que inclouen sobretot membres de la burgesia, però també nobles, eclesiàstics i el mateix rei), mentre que només hi trobem un sol metge de física, tres cirurgians i un apotecari.

TAULA I

Difusió de la traducció catalana del *Regimen sanitatis* d'Arnau de Vilanova

<i>Data</i>	<i>Possessor</i>	<i>Ocupació</i>	<i>Ciutat</i>
1323*	Jaume II	rei	Barcelona
1326*	Elisenda de Montcada	noble	Peralada?
1341*	Jaume de Pau	ciudadà	Vic
1346*	Pere Ferrer	notari	Barcelona
1361	Bernat de Cabrera	noble (conseller reial)	Barcelona
1362*	Bernat Verdaguer	clergue (<i>hospitalerius</i>)	Girona
1363	? (jueu)	físic	Rosselló
1392	Guillem d'Horta	notari	Barcelona
1406	Bernat de Montmany	ciudadà	Barcelona
1408	Pere de Queralt	noble	Santa Coloma de Queralt
1412	Andreu Romeu	ciudadà	Perpinyà
1423	Ferrer de Gualbes	ciudadà	Barcelona
1428	Joan Gener	noble (camarleng reial)	Barcelona
1429*	Honorat Miquel	apotecari	Barcelona
1430*	Pere Cantarell	cirurgià	Vic
1436	Jaume Vila	ciudadà	Vic
1439	Bernat Jornet	clergue (ardiaca)	Mallorca
1464*	Joan Vicenç	cirurgià	Barcelona
1491	Antoni Deslanes	jurista (doctor)	Mallorca
1506	Pere Martí	cirurgià (físic)	València

* Les còpies explícitament escrites en català estan marcades amb un asterisc. Concedim a les altres el benefici del dubte, en funció de diversos criteris relatius bàsicament al context en el qual són citades; la seva inclusió no altera les proporcions de conjunt.

Font: CIFUENTES, 1999, p. 139; 2002b, p. 40.

Els manuscrits i els impresos que han conservat aquestes obres mèdiques i científiques en català ens aporten també un important cabal de dades per a identificar aquest tipus de públic (Cifuentes, en preparació). El cas més evident és el dels manuscrits miscel·lanis, amb una mica de tot, on sovint, entre còpies de textos mèdics, astrològics, astronòmics, de menescalia, agronomia, etc., trobem alguns altres sense cap relació —una apologia de la tasca del mercader, els capítols reglamentaris d'un orde militar per a fills i filles de cavallers o bé extractes de dret canònic, oracions o un calendari de misses—, que delaten ben clarament els seus possessors. Igual com els delaten també, tant en manuscrits com en impresos, les notes de possessió i d'altra mena, l'existència o no de correccions al text i també el tipus de comentaris marginals que conté: mentre les correccions del text i les glosses que amplien o aclareixen aspectes del contingut corresponen generalment a un ús professional, les repeticions d'epígrafs o els simples senyals (*manetes* i altres) per a cridar l'atenció sobre un determinat passatge i facilitar-ne una ràpida consulta n'assenyalen un ús privat.

El caràcter més o menys luxós de la composició dels manuscrits resulta igualment indicador dels seus antics possessors: la matèria escriptòria (paper o pergami), la presentació del text (lletra, columnes, epígrafs, taules, calderons, caplletres i capitals ornamentades, tintes), o l'existència d'il·lustracions (dibuixos o miniatures) ofereixen informacions valuoses. En català, però, el nombre de manuscrits científics de gran luxe que ens han pervingut són insignificants (vegeu, per exemple, Molina, 1994) i, entre els que podem qualificar de *luxosos*, predominen els que tenen una ornamentació moderada que, d'altra banda, tendeix molt marcadament a l'estandardització. En bona mesura, és precisament l'aspecte ornamentat o luxós, per moderat que sigui, el que ha fet que ens arribessin més manuscrits mèdics i científics atribuïbles a aquest grup de lectors no tècnics, però cal que no perdem de vista que els manuscrits (i, en general, els documents medievals) que s'han conservat tan sols constitueixen una part, probablement no gaire gran, del que en realitat va existir. En efecte, si comparem els exemplars consignats als inventaris *post mortem* amb els que ens han pervingut, podem comprovar que el nombre d'aquests últims és extraordinàriament reduït.

D'altra banda, el testimoni dels mateixos autors dels textos en vulgar o bé dels seus traductors, en dedicatòries, colofons o pròlegs (en ocasions altament explícits), ens descobreixen també el públic interessat en aquests textos, en el qual, al costat dels pràctics, aviat destacaren els nobles i els burgesos. Entre els testimonis directes que es relacionen amb aquest tipus de públic és especialment ric en informació el de Berenguer Sarriera, traductor de l'esmentat regiment de sanitat d'Arnau de Vilanova (Batllori, 1947, II, p. 99-103; Cifuentes, 1999, p. 142-145 i 147-148). Sarriera tingué cura d'afegir un pròleg justificatiu a la seva traducció, que inicià amb una elaborada invocació sagrada, a través de la qual, utilitzant la força legitimadora de la religió, féu una lloança directa de la medicina galènica i dels metges que s'hi havien format («los savis metges»), com era el seu cas, tot i ser cirurgià. Segons ens exposa, sense la força vital o «poder», atorgada per la gràcia de Déu creador, els éssers humans no tenen cap oportunitat «de fer neguna cosa», tant en l'àmbit pràctic o material com en l'intel·lectual o racional. Aquesta força vital, o «poder», només els pot venir proporcionada per la sanitat, i aquesta únicament pot ser garantida per la medicina galènica. Déu mateix il·luminà els metges per a donar a conèixer a la resta dels mortals com conservar la sanitat. Però no tots els metges: només «los savis metges», només els formats en la filosofia natural («filòsofs») i que han adquirit un grau universitari («mestres en medicina»). Perquè, segons Sarriera, els continguts fonamentals d'aquesta «il·luminació» no són altres que els que conformen el nucli de la doctrina galènica: les complexions i els humors. D'entre tots aquests metges, Sarriera en destaca l'autor del text, Arnau de Vilanova, al qui el mateix Déu «ha vulgut il·luminar» no tan sols entre els altres «mestres en medicina», sinó fins i tot entre els «filòsofs», és a dir, entre els estudiosos de les qüestions naturals.

A causa de la gran complexitat de la medicina universitària —continua explicant Sarriera— i la multitud de textos doctrinals, i malgrat que es mostren especialment sensibles per l'art de la medicina (la volen «entendre e metre en obra») per tal de «viure san e de venir a natural velea», els «grans senyors» i els membres del «poble

comú», pel fet d'estar massa ocupats en «els grans negocis» o simplement per ignorància, no poden «bonament» accedir a la medicina galènica. Per això, Arnau de Vilanova escriví aquesta obra que compendia de forma fàcilment accessible («qui tan planament és ordonat») aquells coneixements perquè els qui hi estiguin interessats se'n puguin servir, i això malgrat que la va dedicar especialment al seu amic i senyor Jaume II d'Aragó. Sarriera ens fa saber l'interès immediat que va despertar aquest text arnaldia més enllà de la persona del rei, per al qual fou escrit i pensat, tot connectant de seguida amb una evident demanda social. Des dels més íntims cercles reials –la reina– aviat es desitjà la difusió del llibre –de la medicina galènica–, i s'entengué que el sistema més efectiu era la traducció al vulgar. Efectivament, els «grans senyors» i el «poble comú», per al seu ús pràctic, desitjaven versions accessibles dels coneixements acadèmics, i, amb preferència, escrites en una llengua entenedora i pròxima, el romanç. Sarriera ens informa, com si fos una cosa normal, de tres coses: 1) que en el seu temps hi havia gent que se servia de llibres mèdics en romanç; 2) que a aquesta gent els calia o preferien aquests llibres («s'han a ajudar» amb aquests), i 3) que això s'esdevé perquè aquesta gent no havia estudiat o llegit prou llibres acadèmics. Abans, en resseguir la presència d'aquesta traducció a les biblioteques de l'època, hem vist qui eren aquests «grans senyors» i aquest «poble comú»: els «grans senyors» eren els reis i l'estament dominant, la noblesa (laica i eclesiàstica), que patrimonialitzava «els grans negocis» de govern, i el «poble comú», la burgesia emergent (juristes, notaris, mercaders i «ciutadans») que integrava el patriciat urbà.

La massa de pràctics formats segons el model *obert*, i de forma ben intensa des del primer moment els qui tenien per ocupació la cirurgia (cirurgians i barbers), s'interessaren aviat per la literatura especialitzada del seu ofici, en particular per les versions arromançades (Cifuentes, 2000a; 2002a). Sense perdre de vista que nobles i burgesos també foren lectors d'obres de tots els gèneres científics i tècnics, si analitzem els inventaris de les biblioteques d'aquells pràctics i les subhastes de llibres, comprovarem com fou d'intens i de creixent aquest interès. Però entre els seus llibres no hi mancaven tampoc, per bé que en quantitats sensiblement inferiors, les obres d'altres gèneres, en particular les que aportaven coneixements complementaris de la pràctica mèdica (filosofia natural i moral, astrologia, etc.). Entre els tractats de cirurgia que apareixen en traducció catalana a les biblioteques de cirurgians i barbers destaca el de Teodoric Borgognoni (vegeu l'epígraf 2.1), que va tenir una gran incidència en la formació dels pràctics quirúrgics de la Corona d'Aragó. La taula II recull vint possessors documentats de la traducció catalana d'aquesta obra durant els segles XIV i XV. Ara podem comprovar com predominen clarament els qui tenen ocupacions sanitàries (catorze casos, fonamentalment de cirurgians –algun d'ells format en el galenisme– i barbers, però també dos apotecaris –un dels quals practica la medicina– i un ferrer-menescal), mentre que les sis còpies restants són en mans de membres de la burgesia, d'eclesiàstics i, un cop més, del rei.

TAULA II

Difusió de la traducció catalana de la *Chirurgia* de Teodoric Borgognoni

<i>Data</i>	<i>Possessor</i>	<i>Ocupació</i>	<i>Ciutat</i>
1305*	Domènec d'Om	cirurgià?	Mallorca?
	Pasqual d'Om	mercader?	Mallorca
1308*	Templers	clergues (cavallers)	?
1323*	Jaume II	rei	Barcelona
1326*	Bernat de Llampaias	apotecari (metge)	Castelló d'Empúries
1338	Bernat Serra (àlies Metge)	cirurgià reial (físic)	Barcelona
1348	Ponç Salvador	ajudant de cirurgia	Mallorca
	Jaume Ferrer	cirurgià	Mallorca
1383	Guillemó Ponç	barber	Mallorca
	Guillem Ponç	?	Mallorca
1388*	Francesc Moliner, sr. (àlies Metge)	cirurgià (físic)	València
1399*	Francesc Moliner, jr.	cirurgià	València
1411*	Joan Balcells	clergue (prevere)	Barcelona
1414*	Pere Riba	apotecari?	Perpinyà
1419*	Francesc Desprat	ciudadà	Vic
1430*	Pere Cantarell	cirurgià	Vic
1430*	Jaume de Marcadal	barber	Vic
1432	Daniel	barber de galera	Barcelona
1435*	Jaume Pol	ciudadà	Vic
1436*	Jaume Vila	ciudadà	Vic
1471*	Bernat Lanes	cirurgià	Vic
1505*	Antoni Molera	cirurgià	Vic
1546	Rafel Costa	ferrer (menescal)	Pollença

Les còpies explícitament escrites en català estan marcades amb un asterisc. Concedim a les altres el benefici del dubte, segons diversos criteris relatius bàsicament al context en el qual són citades; la seva inclusió no altera les proporcions de conjunt.

Font: CIFUENTES, 1999, p. 138; 2002b, p. 46.

Però aquest interès primordial per la literatura especialitzada del propi ofici, preferentment escrita en romanç, no el trobem tan sols en cirurgians i barbers. És fàcil d'adonar-se que aviat començà a produir-se un procés similar entre apotecaris o menescals, per exemple. Aquests últims, des del final del segle XIV, a poc a poc anaren esdevenint el públic fonamental dels tractats de menescalia per davant de la noblesa, els membres de la qual n'havien estat fins llavors els posseïdors principals i fins i tot autors reconeguts. En canvi, la literatura especialitzada que posseïren els metges universitaris sempre fou majoritàriament en llatí, encara que no és estrany de trobar-hi alguna obra en romanç, sobretot en els casos d'ascendents sense formació acadèmica. Tot i no tenir formació acadèmica, l'interès per adquirir uns coneixements

Detall del foli inicial d'una còpia il·luminada, realitzada a Roma vers 1484-1487 probablement per al cardenal valencià Roderic de Borja (després papa amb el nom d'Alexandre VI), de la traducció catalana de la *Chirurgia magna* de Gui de Caulhiac. La caplletra representa l'autor impartint una classe a tres deixebles (Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Vat. lat. 4804, fol. 1).

ments mèdics que anessin més enllà dels tractats de cirurgia, també és evident a les biblioteques de molts cirurgians, que posseïren compendis medicopràctics, regiments de sanitat i, fins i tot, obres universitàries, i un cop més el vehicle lingüístic preferit fou el romanç (Cifuentes, 2000a). Però aquest interès per la literatura del propi ofici no el documentem tan sols entre els guaridors. Coneixem casos diversos que assenyalen vers una generalització d'aquest procés, encara que segurament no fou tan intens com entre els cirurgians: un balancer, amb llibres tècnics sobre monedes; un alquimista, amb llibres del seu art; patrons de nau i mariners, amb cartes de navegar i portolans, etc.

Els manuscrits i els impresos conservats, si els apliquem el mètode d'anàlisi que s'ha exposat abans, també ens poden oferir un bon cabal d'informació sobre aquest tipus de públic. Estudiant els manuscrits miscel·lanis com el que realment foren, un conjunt de textos útils per a algú, ens trobem amb llibres de cirurgians i barbers (alguns d'ells clarament barbers de galera) amb compilacions per a ús d'alquimistes, o fins i tot amb receptaris tècnics per a artesans del tint; una perspectiva contextualitzadora que, un cop més, sovint s'oblida.

Entre els testimonis de traductors de textos adreçats a aquest tipus de públic destaca, i molt, el del cirurgià mallorquí Guillem Corretger, autor de la primera traducció catalana de les dues que coneixem de la *Chirurgia* de Teodoric Borgognoni (c. 1302-1304). Com en el cas de Sarriera, Corretger justificà acuradament la seva tasca en un interessantíssim pròleg (Contreras, 1984; 1986, p. 61-62; Cifuentes, 1999, p. 140-142 i 146-147; en preparació). Aquest pròleg s'inicia amb una invocació sagrada desacostumadament llarga, el contingut de la qual no és en absolut casual ni indeliberat. Mentre que altres traductors escolliren una simple invocació a Déu, Corretger —un cirurgià que llavors adquiria formació universitària a Montpeller— optà per una invocació a la Trinitat que, pel seu detall, constitueix una autèntica professió de fe. Apel·lant al mateix nucli del cristianisme, el traductor hi llançà, ja d'entrada, als seus lectors el missatge de la necessària imbricació entre la medicina i la cirurgia, talment un dogma de fe: la persona del Pare i la de l'Esperit Sant (medicina) trameteren la persona del Fill (cirurgia) a prendre carn humana (la matèria sobre la qual treballen els cirurgians) en la Mare de Déu. Després d'aquesta declaració de principis, Corretger exposa els seus motius concrets, ara amb una anàlisi directa de la realitat: la situació extremament deficient en què es troba la pràctica de la cirurgia als països de la Corona d'Aragó, on es lamenta que tots els cirurgians «obren més per pràctica que per teòrica», és a dir, més per pur empirisme que per haver-se format en els llibres de medicina i de cirurgia, que pràcticament desconeixen. La causa d'això és que tots aquests llibres, o «los meylors», com ara el de Teodoric, estan escrits en llatí, una llengua que ells no entenen prou bé perquè «no aprengueren tant de gramàtica» i encara que posseeixin aquests llibres no en poden treure el profit que caldria —la seva fascinació per l'escolàstica és ben clara en la lloança dels textos mèdics en llatí (que són els millors), i la van mantenir els copistes posteriors del text transformant erròniament el seu nom, «Guillem», en «Galè», l'autoritat més venerada de la medicina acadèmica. Les conseqüències d'aquests fets en la pràctica d'aquests cirurgians

són greus, perquè «caen en error ho en confusió per ignoràntia». Aquesta ignorància és altament perjudicial, tant per a ells mateixos (perquè els priva d'uns coneixements determinats –mèdics– que afavoririen llur promoció social) com per als seus pacients (perquè tot i que recorren a ells per ser curats abans que a altres guaridors –curanderos o mags–, ells poden matar-los involuntàriament).

Podem afirmar que la traducció de Corretger no fou en absolut fruit d'una decisió personal i aïllada, ans respongué a una demanda social i professional ben concreta amb la qual connectà de seguida. Sabem d'altres casos d'arromançaments de tractats de cirurgia, amb els quals els seus traductors buscaren declaradament de fer arribar a aquesta massa de cirurgians no llatinistes i desconeguts de la medicina l'instrument intel·lectual i pràctic més adient per a garantir-los un progrés professional i social que no podien obtenir dels textos escrits en la llengua sàvia. Podem citar el testimoni de Guillem Salvà en la traducció de la *Chirurgia parva* de Lanfranc de Milà (1329) (Vallribera, 2002), i el de Narcís Solà en la traducció de l'obra de Gui de Caulhiac del mateix títol (1508) (Cifuentes, 2000d), però aquestes situacions foren freqüents, tant en català com en altres llengües del nostre entorn, tot i no ser sempre explicitades tan clarament.

1.2.2. *Ritmes i rimes*

S'ha dit abans que les diverses modulacions regionals que poden observar-se en el fenomen de la vernacularització de la ciència a l'Europa llatina medieval estan íntimament relacionades amb els diferents ritmes dels canvis esdevinguts al si de la societat medieval i del desenvolupament del nou sistema mèdic i científic. Sembla que aquests són els factors principals que expliquen les cronologies divergents o el domini d'un gènere científic o un altre segons ens fixem en una llengua de l'Occident o en una altra (Cifuentes, 2000b). Així, mentre en algunes s'inicià el procés vernacularitzador al principi del segle XIII, com ara en l'occità, en altres no es donà fins a la meitat d'aquell mateix segle, com fou el cas del francès i del castellà, i en altres encara no trobem els primers testimonis fins al final del segle, com en l'italià i en el català. Això en termes molt generals, perquè cal introduir-hi matisacions. Llevat del castellà, totes les llengües esmentades presenten un equilibri de textos de diferents gèneres, amb un predomini més o menys clar dels textos adreçats a guarir persones i animals. En el cas del castellà, durant aquesta primera etapa es pot dir que sols es traduïren, i en un volum extraordinari, textos d'astronomia i d'astrologia, i sembla que no s'assolí un equilibri comparable fins al segle XV, com passà també en l'anglès i en l'alemany. Alhora, en alguns casos caldria tenir ben en compte altres factors, com el poc pes de la romanització (que ajudaria a explicar l'existència d'alguns textos en anglès durant el període altmedieval, per bé que de caràcter molt empíric) o una romanització intensa (que ens explicaria, en part, el retard de l'italià). D'altra banda, la presència d'una llengua interposada sembla que tingué també una incidència important, que contribueix poderosament a explicar alguns retards aparents: sabem

que el francès fou el vulgar utilitzat per les elits a l'Anglaterra normanda i també al nord d'Itàlia fins avançat el segle XIV, mentre que a Catalunya l'occità fou l'idioma de la lírica fins al segle XV. En el cas català, com veurem, aquest fet, tot i que essencialment diferent del de l'anglès i l'italià, tingué implicacions importants en el procés vernacularitzador.

Comparat amb les altres llengües esmentades, el català ofereix un equilibri sostingut, amb un predomini dels textos mèdics i de filosofia i història naturals que no exclou la circulació d'obres d'altres gèneres. Un predomini que sembla més precoç que en els casos de les llengües veïnes, i que presenta una complexitat, amb traduccions de textos mèdics de l'àrab i de l'hebreu, i d'alguns de ben significatius de procedència universitària, que és absent a les realitats del nostre entorn. Sens dubte, no hi foren aliens la situació geogràfica del català, en ple arc mediterrani occidental que va veure néixer el nou sistema mèdic, i el fort compromís actiu dels governants (Cifuentes, 1997, p. 9-10, 16, 26 i s.).

L'existència de traduccions de l'àrab a la península Ibèrica (d'astronomia i astrologia en el cas del castellà; de medicina i filosofia natural en el cas del català, per bé que menys), i també de l'hebreu, trenca el monopoli del llatí com a llengua de partida en les vernacularitzacions que, tot i amb això, cal dir que fou majoritari (Cifuentes, 1997, p. 16-23; García Sánchez, 1993-1994; Samsó, 1999, p. 213-221). Tot i que amb molta menys intensitat, sabem que el català també fou utilitzat com a llengua pont en algunes traduccions de l'àrab al llatí, com ho fou també l'occità respecte de l'hebreu a les comunitats jueves provençals. Igualment, les traduccions i retraduccions entre els diversos vulgars no foren gens excepcionals. En el cas del català, es feren traduccions al castellà (Riera i Sans, 1989) i també, encara que moltes menys, al francès i a l'italià, alhora que alguns textos arribaren al català a partir d'aquestes llengües. Hem de destacar el paper de pont cultural que féu el català entre Itàlia i Castella durant els segles XIV i XV. Interrelacions com aquestes no es limitaren en absolut al món de les traduccions (Cifuentes, 2001).

L'hebreu fou una altra llengua de cultura que interaccionà tant amb el llatí com amb els vulgars i un vehicle de literatura científica molt important a tota l'Europa llatina, que féu de pont entre els pràctics i els membres il·lustrats de les comunitats jueves, d'una banda, i els coneixements emanats de la cada cop més prestigiosa institució universitària que els cristians havien creat tot marginant-los-en, de l'altra. Aquest paper de pont és especialment evident en el cas de la medicina, tot i que no n'és exclusiu (García Ballester, Ferré i Feliu, 1990). Coneixem textos traduïts de l'hebreu al català i, sobretot, del català a l'hebreu —segurament un fenomen més intens del que suposem, encara per estudiar—, de textos aljamiats (escrits en català però amb alfabet hebreu) i de manuscrits científics en català amb rastres clars d'haver estat utilitzats per membres de la minoria jueva. Tot plegat ens indica fins a quin punt fou complex aquest procés de vernacularització.

La presència de l'occità com a idioma de la lírica a tota l'àrea cultural catalana fins avançat el segle XV és un fenomen ben conegut i estudiat en el camp de la literatura de creació, però ja no ho és tant l'ús en textos pràctics escrits en vers. A diferen-

cia de la presència del francès a Anglaterra i al nord d'Itàlia, aquest fenomen té l'origen, principalment, en una primigènia identitat idiomàtica entre l'occità i el català, encara força consistent fins ben entrat el segle XIII. L'ús del vers –sempre en occità–, que facilitava la memorització del text en una època en què la possibilitat de llegir i la possessió de llibres constituïen un luxe, afectà més gèneres científics dels que ens pensem: a Catalunya circularen regiments de sanitat, tractats de cirurgia i de falconeria, obres de filosofia i d'història naturals, i també d'alquímia (Cifuentes, 2002a; 2002b).

2. TRADUCCIONS I OBRES ORIGINALS

En analitzar la producció científica en llengua vulgar durant els darrers segles medievals descobrim l'existència d'obres traduïdes al vulgar a partir de textos precedents, i d'altres que foren originalment redactades en la llengua vernacular. Conèixer la cronologia i la tipologia de la traducció/redacció d'obres científiques en vulgar, els problemes i les actituds dels seus traductors o autors, la identitat i formació d'aquests, entre d'altres, ens pot aportar informacions ben interessants per a analitzar l'evolució del fenomen vernacularitzador.

Alhora, qualsevol perspectiva de conjunt no pot tenir en compte tan sols els textos conservats –sens dubte només una part dels que van circular– sinó que s'imposa aprofitar les possibilitats que ofereix la documentació conservada als arxius històrics, en particular els inventaris de béns; unes possibilitats que a l'arc mediterrani nord-occidental, i a diferència d'altres regions de l'Occident europeu, on la institució notarial no tingué un desenvolupament comparable, tenim ben a l'abast de la mà. Si analitzem aquesta documentació, de la qual –tot i que una gran part roman encara inèdita– s'han publicat ja reculls prou significatius, ens adonarem de seguida de la necessitat d'estudiar-la, no tan sols per a conèixer la difusió social de les obres en vulgar, sinó per la constatació més elemental dels grans buits que ens resten quan únicament tenim en compte les obres conservades (Rubió i Lluch, 1908-1921; Junyent, 1943; Madurell i Rubió, 1955; Madurell, 1974; Hillgarth, 1991; Hernando, 1995; Mandingorra, 1989; Ferrer, 1993; Iglesias, 1996).

2.1. *L'ofici de traductor*

La cronologia del procés traductor català no pot sorgir, doncs, de la datació dels exemplars conservats que, a banda de constituir només una part del que realment existí, sempre contenen còpies de traduccions més antigues. La documentació conservada als arxius històrics sovint ofereix informacions valuosíssimes per a la datació de les traduccions, tot i que sempre depèn dels objectius concrets, dels costums, dels coneixements i fins i tot de la mandra dels qui la van elaborar. Per això, les informacions provinents d'aquesta documentació s'han de combinar amb una anàlisi interna

dels mateixos textos conservats, en particular de les característiques de la llengua, que sovint s'ha oblidat o que no sempre és possible de fer; una anàlisi que tan sols és factible si s'uneixen els interessos i les tècniques de l'historiador i del filòleg.

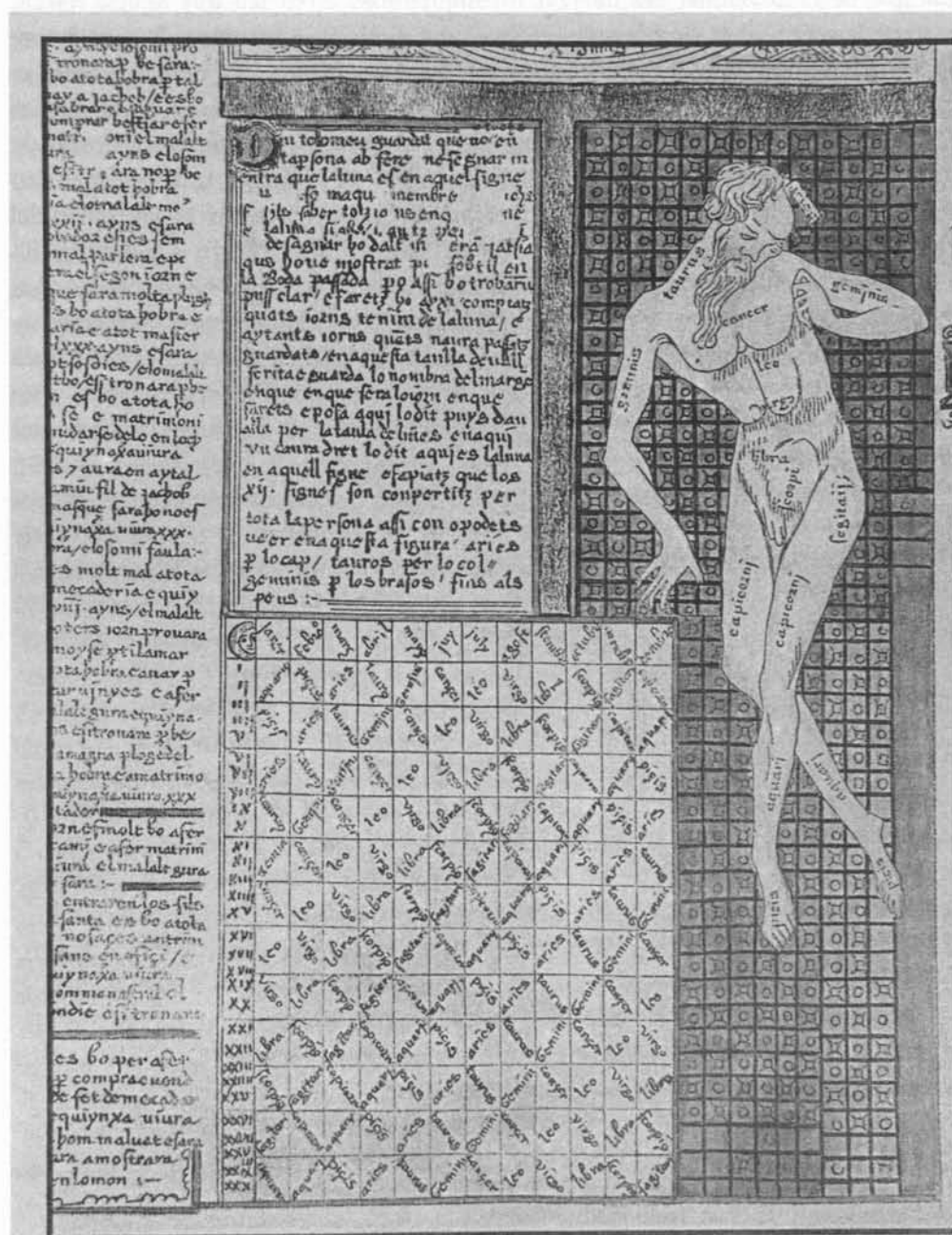
Amb unes perspectives i uns interessos més parcials, molt limitats a l'àmbit de la creació literària, s'ha afirmat tradicionalment que el *gran període* de les traduccions al català no s'inicià fins a mitjan segle XIV, durant el regnat de Pere III. L'extraordinari repertori documental d'Antoni Rubió i Lluch i el coneixement puntual d'algunes obres mèdiques o d'astrologia traduïdes a partir d'aquell moment semblaven confirmar aquesta tesi. Però la publicació de noves fonts documentals i una recerca més aprofundida, sobretot en àmbits que van més enllà del literari, obliguen a introduir matisacions importants. Sembla cert que, en l'àmbit de la producció científica, el volum d'obres traduïdes tampoc no arribaria a ser veritablement nombrós fins a partir de mitjan segle XIV, però el procés havia començat ben abans, i no pas tímidament. Avui sabem que el regnat de Jaume II (1291-1327) fou clau en l'inici del procés (Cifuentes, 1997, p. 13), i en les dècades següents també va aparèixer un bon nombre d'arromançaments d'obres de medicina, de filosofia natural o d'astronomia. El *Llibre de doctrina del rei En Jaume*, de problemàtica datació (c. 1289), i les obres en vulgar de Ramon Llull que, per molt que els seus coneixements no fossin els d'un universitari, tocà gairebé tots els gèneres científics, constitueixen les primeres escrites originalment en català (Cifuentes, 2002b, p. 175-76; Perarnau, 1982; Badia, 1996, p. 47 i s.; Pereira, 1979). L'existència d'una demanda social d'obres científiques en vulgar durant la transició del segle XIII al XIV, clarament afirmada per Sarriera i confirmada per importants traduccions que daten d'aquells anys, ajuda a explicar que hom es llancés a utilitzar directament el català per a expressar aquests coneixements; un ús que s'adiu amb altres casos més o menys contemporanis en altres llengües del nostre entorn. Com veurem més endavant, alguns gèneres es mostraren especialment sensibles a la redacció d'obres en romanç. Tanmateix, la llengua vulgar es reservà fonamentalment per a les traduccions; traduccions, però, que podien ser comentades i, doncs, a mig camí de l'obra original, com ho foren les traduccions quirúrgiques ja esmentades de Guillem Salvà i de Narcís Solà.

Com que no disposem de datacions clares de la vernacularització d'un gran nombre de textos, molts dels quals cada dia ens semblen traduïts abans del que ens pensàvem, es fa difícil d'avançar conclusions generals gaire segures sobre evolucions tipològiques en el moviment traductor. Malgrat tot, per a grans àrees de coneixement sembla que s'observen canvis significatius al llarg dels segles XIV i XV, que responen al desenvolupament del nou sistema científic. En medicina, àmbit sempre predominant, la majoria aclaparadora de textos que circulaven en català des del final del segle XIII i tot al llarg del segle XIV, foren obres de caràcter eminentment pràctic, en particular tractats de cirurgia, tractats de pesta, receptaris i antidotaris. A partir de la segona meitat del segle XIV comencem a detectar la circulació d'obres mèdiques que es poden relacionar amb els cercles universitaris, com ara la *Isagoge*, de Johanni-tius, els *Aforismes*, d'Hipòcrates, i tractats enciclopèdics com el *Canon*, d'Avicenna, o el *De ingenio sanitatis*, de Galè (Cifuentes, 1997, p. 13-16). Pel que fa a la medicina

veterinària, avui sabem que al segle XV, els menescals, immersos en ple procés d'institucionalització del seu ofici, començaren a formar el públic majoritari de les obres de menescalia, per davant de la noblesa. Els tractats escrits en aquest període, molt destacadament el *Llibre de la menescalia*, de Manuel Dies (c. 1424-1436), palesen aquesta evolució (Cifuentes, Ferragud i García Ballester, 1999; Cifuentes i Ferragud, 1999). En canvi, en altres gèneres veterinaris, com els tractats de falconeria, el patronatge de Joan I, com a infant i com a rei (1350-1396), sembla que fou fonamental a l'hora d'explicar-ne les inflexions (Querol, en preparació). El patronatge reial podria explicar l'auge espectacular de les traduccions d'obres d'astronomia i d'astrologia durant la segona meitat del segle XIV, tot i que en aquest cas el context europeu recomana cautela a l'hora d'avançar afirmacions (Samsó, 1999, p. 213-215).

La traducció sempre implica una sèrie de problemes i d'actituds davant d'un text prèviament existent i valorat, d'una gran transcendència en la història de les llengües vulgars i en la difusió del coneixement. En el cas de les traduccions vernaculars d'obres científiques, aquests problemes i aquestes actituds ens ajuden a entendre com s'afrontà la novetat. Entre els escassos testimonis catalans de què disposem sobre l'acte traductor —sempre limitant-nos a les obres científiques— en destaquen dos: un d'una obra de medicina, l'altre, d'agronomia. Berenguer Sarriera, en el pròleg de la seva traducció del *Regimen sanitatis* d'Arnau de Vilanova (c. 1308-1310), ens ofereix el primer testimoni que coneixem. Hi exposa com el romanç de la seva època no tenia la mateixa riquesa que el llatí per a expressar conceptes científics i que, en conseqüència, va haver de fer ús de la seva imaginació a l'hora de traduir nombrosos mots i conceptes («vocables e enteniments») habituals en els llibres de medicina llatins. Per això, l'exardi habitual als lectors pren tot un altre significat: Sarriera prega als lectors que, si en la seva traducció hom troba incorreccions o inexactituds, que no la rebutgin, ans que facin per millorar-la tot corregint-la amb l'original llatí. A banda de les petites alteracions del text que eren fruit de la mateixa traducció, Sarriera va trobar convenient d'introduir-hi unes altres modificacions. Aquestes ja no eren forçades per una realitat lingüística encara imperfecta sinó plenament intencionades, tot pensant en el seu públic lector. Efectivament, Sarriera decidí afegir-hi títols en els marges que resumissin el contingut de l'obra, i que, alhora, en facilitessin la utilització a tots els qui havien de servir-se dels llibres en romanç i que no estaven prou familiaritzats amb l'estructura pròpia dels llibres acadèmics (Batllori, 1947, II, p. 99-103; Cifuentes, 1999, p. 142-145 i 147-148).

El protonotari reial Ferrer Saiol elaborà una traducció de l'*Opus agriculturae* de Pal·ladi entre els anys 1380-1385, amb un pròleg que es considera un dels més importants que es conserven. Saiol hi defensa el caràcter pràctic de les traduccions dels textos agronòmics, que han de defugir el llenguatge artificiosos per a ser útils a «hòmens grossers als quals no deu hom parlar subtilment axí com si eren hòmens de sciència». Aquest greu problema afectava no ja l'original llatí de Pal·ladi sinó també les traduccions anteriors a la seva. Més encara, molt sovint, els autors d'aquestes traduccions s'havien limitat a traduir mot a mot i adaptar al català senzillament les paraules llatines que no entenien, i fins i tot arribaven a fer dir a l'autor el contrari

Detall de la introducció astrològica de l'anomenat *Atlas català*, pintat a Mallorca l'any 1375 per Cresques Abraham per a l'infant Joan, duc de Girona, que el regalà a Carles VI de França. S'hi representen els signes que regeixen cada part del cos humà segons la melotèsia zodiacal («home astrològic») i una taula que permet determinar la posició de la Lluna per a la pràctica de la sagnia (París, Bibliothèque Nationale, ms. Esp. 30).

del que deia. El resultat era un text incompreensible. Això féu que aquest tractat, malgrat la seva utilitat, acabés sent «molt avorrit e rebujat e menyspreat, per tal com no'l podien entendre». Rebel·lant-se contra aquestes traduccions antigues, Saiol es plantejà una actitud diferent, presidida pel disseny d'utilitat, i que el portà, segons ens confessa, a cercar els mots que no sabia com traduir en altres llibres, «axí de grammàtica com de medicina». Aquest disseny d'utilitat es reflectí també en la inclusió d'algunes observacions personals referents sobretot als costums o al vocabulari del país (Riquer, Badia i Lamuela, 1975; Giner, 1986; 1989; Trenchs i Giner, 1988). L'existència de males traduccions a l'època medieval és evident, i la formació dels traductors no fou estranya, però també es donaren les actituds crítiques com ara la de Saiol, d'altra banda magnífic exponent d'un canvi profund en els sistemes de traducció, envers una major atenció al significat de la frase i no a la seva literalitat. Més endavant hi tornarem i ens referirem igualment a les actituds dels historiadors davant d'aquest problema.

La formació del traductor fou un punt valorat, encara que no sempre. Sabem que en molts casos els traductors foren escollits per la qualitat de la seva formació. Entre d'altres metges de la cort, Sarriera fou seleccionat per la reina Blanca per a la traducció del *Regimen sanitatis* d'Arnau perquè, tot i ser un cirurgià, hom considerà suficient la seva formació mèdica, un detall que ell no deixà de consignar al seu pròleg amb tant d'orgull com respecte intel·lectual pels «savis metges, [...] filòsofs e mestres en medicina». La mateixa formació mèdica que induí Guillem Corretger, un estudiant universitari, a traduir al català la *Chirurgia* de Teodoric —més encara si s'acompanyava dels graus acadèmics— afavorí la intervenció de Bernat de Berriac, un mestre en medicina, en la correcció d'una altra traducció d'aquella obra (c. 1310-1311) i, més endavant, va portar Narcís Solà, un batxiller en arts i en medicina, a elaborar una traducció comentada de la *Chirurgia parva* de Gui de Caulhiac (1508). Són casos en què no tenim notícia de comandes per part de tercers, però els copistes que transmeteren la seva tasca no deixaren de fer constar els mèrits dels autors de la traducció i, com veurem, amb l'adveniment de la impremta aquest costum es faria cada vegada més elaborat. En d'altres, però, sí que hi hagué comanda o instigació per part de tercers, com ara en la traducció comentada de la *Chirurgia parva* de Lanfranc de Milà, feta el 1329 per Guillem Salvà, un llicenciat en medicina, a instància de «dos cars amichs», potser cirurgians.

En altres casos de traduccions d'obres mèdiques, a la valoració de la formació del traductor s'uneix la de la seva competència en la llengua en què eren escrits els originals. Deixant de banda el llatí, que el vell Sarriera havia de dominar, aquesta competència lingüística fou evidentment molt valorada quan l'original que calia traduir era escrit en àrab (Samsó, 1999). Des de la cort, i també des dels ambients universitaris, sabem que hom aprofità els coneixements que els metges procedents de la Corona d'Aragó, en particular els valencians, tenien d'aquesta llengua. Un cas ben conegut és el del valencià Berenguer Eimeric, el qual, durant l'època d'estudiant a Montpeller (c. 1300) i a instància del professor Bernat de Gordó, traduí la part del *Taṣrīf* d'Albucasis relativa a les dietes dels malalts. Eimeric fou compelt pel seu

mestre a fer una traducció llatina d'aquesta obra d'Albucasis, fins llavors desconeguda en els ambients universitaris europeus, però tingué cura de deixar constància del mètode que seguí: primer una traducció de l'àrab al català, i a continuació una nova traducció de la llengua vulgar a la llengua acadèmica; un mètode que era l'utilitzat tradicionalment als territoris hispànics de frontera, servint-se de la llengua vulgar com a instrument intermediari i sovint d'un traductor intermediari que traslladava l'àrab al vulgar. En aquest cas, però, la competència que Eimeric devia tenir en àrab el féu prescindir d'aquest traductor intermediari. No sabem si aquesta traducció catalana fou tan sols instrumental, i no destinada a la circulació com la llatina. El cas és que ni la conservem ni, per ara, l'hem detectada a la documentació de l'època (García Ballester, 1988, p. 92-93).

A la cort també es féu un ús intens dels individus competents en àrab, particularment dels jueus que hi feien de metges o d'intèrprets. Sabem que cap a 1296-1297 els metges jueus Vidal Benvenist Saporta i Benvenist Avenbenvenist treballaren en l'arromançament d'un text mèdic en àrab no identificat per ordre de Jaume II (Rubió i Lluch, 1908-1921, II, § XI). El 1313, el també metge i intèrpret d'àrab Jafudà Bonsenyor rebé l'encàrrec del mateix monarca de traduir al català una part del *Tasrif* d'Albucasis, probablement el llibre xxx, relatiu a la cirurgia (Rubió i Lluch, 1908-1921, II § XXIX; Cardoner, 1944). Però no foren només els jueus els autors de traduccions de l'àrab en aquests ambients cortesans. Arnau de Vilanova va traduir al llatí alguns escrits mèdics, com ara el tractat sobre medicaments simples d'Abū-l-Şalt de Dénia (c. 1279-1286), traducció que posteriorment va ser traslladada al català per un anònim (*Llibre de simples medecines*), i també obres d'Avicenna i de Galè. Els successors de Jaume II, hereus del seu interès per la cultura i la ciència, molt en particular per la medicina, entre els quals destaca Pere III (1338-1387), també patrocinaren traduccions de l'àrab, i d'algunes coneixem els autors. Pere III comprava manuscrits àrabs, tant de medicina com d'astronomia, astrologia o agronomia, i n'encomanava la traducció al català. És el cas ben conegut de l'obra d'oftalmologia d'Alcoatí, que vers 1378-1379 féu traduir al català (*Llibre de la figura de l'ull*) per Joan Jacme, llavors professor a Montpeller: a la competència en àrab s'unia novament una sòlida formació mèdica (Faraudo i Simon, 1933). Algunes traduccions catalanes de textos d'astronomia i d'astrologia, com ara el tractat sobre l'astrolabi, molt probablement d'al-Fargānī, que ja documentem l'any 1362, devia seguir el mateix mètode, tot i que en desconeixem el traductor (Rubió i Lluch, 1908-1921, I, § CCIII i CCCXII).

Tot i el caràcter extraordinari, en el context dels vulgars occidentals (el castellà a banda), de l'existència en català de traduccions fetes a partir de l'àrab, cal dir que no foren tantes com algunes vegades s'ha pretès (Cifuentes, 1997, p. 16-22; Samsó, 1999, p. 213-221). Un bon nombre de textos de procedència àrab, com el *Llibre d'Almansor*, de Rasís (s. XIV-1), el *Cànon*, d'Avicenna (abans de 1386), o també, molt probablement, el *Llibre de les medicines particulars*, d'Ibn Wāfid (s. XIV), foren traduïts a partir de la versió llatina i no de l'original àrab (Cifuentes, 2000a; Faraudo, 1943). No sabem si les possibilitats de trobar manuscrits àrabs i traductors adients hi tingueren cap paper. En qualsevol cas, amb les obres traduïdes de l'àrab, bé directament o

amb el llatí com a intermediari, fou transmesa als ambients universitaris europeus, i a la societat occidental en general, una nova perspectiva instrumentalista de la medicina, adreçada a encarar el problema concret de la malaltia més que no pas a la reflexió intel·lectual sobre les coses ocultes, una perspectiva molt viva en les obres mèdiques del món àrab, i que ajudà sobre manera els metges universitaris de l'època a definir el seu camp d'estudi i d'actuació enfront dels filòsofs naturals (García Ballester, 1988, p. 31; 1989; Jacquart i Micheau, 1990; McVaugh, 2000).

2.1.1. *Escriure ciència en català*

Al costat de les traduccions, ben aviat es redactaren també obres originals, encara que moltes menys. Com s'ha dit abans, al costat del controvertit *Llibre de doctrina del rei En Jaume*, les obres de Ramon Llull representen per al català el salt a l'escriptura de tot de nous conceptes pertanyents al vast àmbit de la filosofia natural. Que sapiguem, fou la primera vegada que s'utilitzà el nostre vulgar per a la redacció d'aquesta mena de textos (Badia, 1996, p. 47 i s.). En general, la redacció d'obres científiques en vulgar, per minsa que fos, afectà més uns gèneres que no altres. Destacaren els escrits didàctics i enciclopèdics, que recollien de forma assequible un ampli ventall de coneixements sobre la natura i el món; els tractats d'astronomia i d'astrologia, que possibilitaven conèixer la influència dels astros sobre la vida terrestre; les compilacions de receptes de molt diverses matèries, que reflectien els interessos dels seus compiladors; els regiments de sanitat, que ensenyaven la manera de conservar la salut; els comentaris d'obres de cirurgia, que en reforçaven el valor didàctic per a cirurgians i barbers; i, molt en particular, els tractats de pesta, que buscaven il·lustrar la població sobre els mitjans per a prevenir la terrible malaltia. En qualsevol cas, la redacció de textos en romanç és indicadora de la intensitat del fenomen vernacularitzador, i també de la incipient vitalitat assolida per les diferents llengües vulgars com a vehicles de comunicació científica.

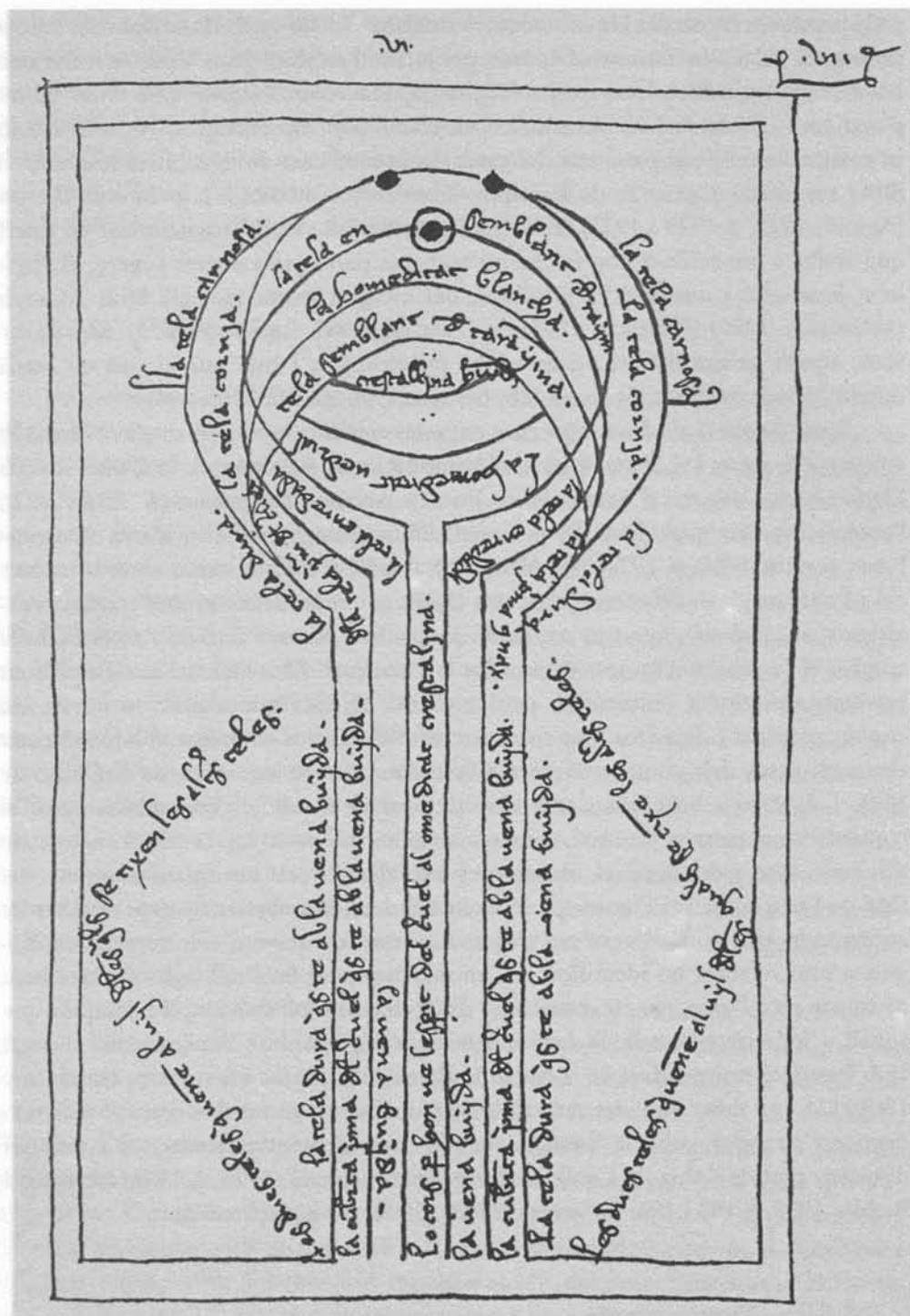
Datat el 24 d'abril de 1348, i amb fama de ser el més primerenc dels tractats de pesta de l'Europa llatina, el *Regiment de preservació de pestilència* de Jaume d'Agramont és també el primer text mèdic escrit originalment en català. L'autor, un metge amb el grau de mestre en arts i en medicina, es formà a la Facultat de Medicina de Lleida. Tanmateix, no adreçà l'obra als metges, sinó a un públic aliè a la pràctica de la medicina, perquè pogués treure'n profit i protegir-se de la plaga que hom sabia que s'acostava per Occitània. Així ho manifestà en un pròleg en forma d'epístola adreçada als paers de Lleida, en la qual els oferia la seva obra en vulgar —una opció lingüística no gens casual— amb la sol·licitud expressa que li donessin difusió «car lo tractat aquest és feyt principalment a profit del poble e no a instrucció dels metges». Tot i amb això, el tractat d'Agramont no és un simple recull d'indicacions preservatives, sinó que inclou tota una elaborada explicació de la nova malaltia basada en els presupòsits de la filosofia natural i amb una forta complexitat astrològica (Arrizabalaga, García Ballester i Veny, 1998). Aquest gènere literari mèdic tingué una llarga i desta-

cada presència en català. De la traducció catalana del *De epidemia et peste* del metge portuguès Valasc de Taranta, elaborada pel jurista barceloní Joan Vilar, se'n féu una edició impresa a Barcelona l'any 1475, de la qual, com s'esdevé amb altres llibres d'una gran circulació i ús intensiu, no en conservem cap exemplar. Aquesta edició va marcar l'inici de la presència del català en la medicina de la primera impremta i fins i tot, més en general, de la impressió de textos mèdics a la península Ibèrica (Aguiló, 1923, § 1923 i 1928). El primer tractat mèdic escrit originalment en català que arribà a imprimir-se fou també un text que pertanyia a aquest gènere: el *Regiment preservatiu i curatiu de la pestilència*, del metge i poeta valencià Lluís Alcanyís (València, c. 1490) (Ferrando, 1995; Arrizabalaga, 1983, i en preparació). Més endavant, aquest gènere literari mèdic va ser pràcticament l'únic que circulà en català durant l'època moderna (Ribas, 1988; Beltrán, 1996, p. 402 i 405-406).

Sense deixar la medicina, cal citar entre els escrits redactats en català el *Tractat de coneixença de polsos* i el *Tractat d'orines* d'Antoni Ricard, catedràtic de la Universitat de Lleida i metge dels reis d'Aragó, des de Joan I a Alfons el Magnànim (fl. 1360-1422), l'autenticitat dels quals hom ha posat en dubte sense proves concloents (Dureau-Lapeyssonnie, 1966, p. 197-199). Abans s'ha al·ludit al caràcter mixt, entre la traducció i l'obra original, dels comentaris que alguns autors redactaren sobre tractats preexistents, als quals afegiren una exposició pròpia que buscava facilitar l'accés i alhora ampliar el contingut d'un text determinat o d'una part. El comentari acadèmic és un producte típicament universitari, però això no significa que alguns no circulessin també en vulgar i, fins i tot, que fossin escrits directament en vulgar. S'han esmentat abans els casos dels comentaris de Guillem Salvà, sobre una obra de Lanfranc de Milà, i de Narcís Solà, sobre una altra de Gui de Caulhiac. En ambdós casos el comentari no passava de més o menys senzilles *addicions*. La *Chirurgia magna*, de Caulhiac, que esdevingué el manual per excel·lència dels cirurgians europeus del final de l'edat mitjana i el principi del Renaixement, fou objecte de gran nombre de comentaris, tant en llatí com en vulgar. En català conservem tres comentaris d'aquesta obra, d'autor no identificat, en un manuscrit del final del segle XV, que hem de sumar ara a l'únic que en coneixíem, d'altra banda molt més ampli i complex que aquell, i redactat en català: la *Lectura dels apostemes*, d'Antoni Amiguet, un cirurgià amb formació universitària de la ciutat de Barcelona, imprès a la mateixa ciutat l'any 1501. Un cop més, Amiguet redactà la seva obra «a pregàries de alguns jòvens studians en cirurgia», amb la intenció de «fer palpablement entendre» el contingut d'aquesta part de l'obra de Caulhiac als cirurgians (Aguiló, 1923, § 1926; Madurell i Rubió, 1955, § 190 i 193; Cifuentes, 2002a; 2002b, i en preparació).

2.1.2. *Negoci i mercat*

La forta demanda de textos en romanç, tant entre els pràctics amb més o menys estudis com, en general, entre el públic lector amb afany de coneixement, estimulà el negoci al voltant del món de les traduccions. Si examinem els registres de les sub-

Representació esquemàtica de l'ull humà, segons una còpia del s. XIV de la traducció catalana del *Liber de oculis* d'Alcoati, efectuada per Joan Jacme a instàncies de Pere III, i que fou publicada amb el títol de *Llibre de la figura de l'ull* (olim Saragossa, Biblioteca Capítular de la Catedral, ms. 12-65, fol. 6, actualment perdut, segons facsímil publicat per Lluís Faraldo el 1933).

hastes de llibres que ens han pervingut, veurem que entre els compradors no hi manquen aquests pràctics ni tampoc altres individus, com notaris o clergues. Potser el gènere científic més sol·licitat als encants fou el dels tractats de cirurgia (Cifuentes, 2002a). A l'hora d'adquirir llibres quirúrgics no hi mancaren ambdós públics, però, com hem vist abans, els pràctics especialitzats, en aquest cas els cirurgians i els barbers, foren clarament majoritaris. No obstant això, ben aviat es toparen amb uns forts competidors a les licitacions: els llibreters. Els llibres de cirurgia escrits en vulgar foren precisament els més disputats. Una de les pugnes més significatives que coneixem entre cirurgians i llibreters afectà la perduda traducció catalana del tractat d'Henri de Mondeville, una autèntica enciclopèdia quirúrgica que insistia en la revaloració de la tasca del cirurgià, tot posant l'èmfasi en la seva formació mèdica. En aquest cas, al final, és el llibreter qui aconseguí la preuada peça en detriment del pràctic (Cifuentes, 2000c). Pugnes com aquesta ens il·lustren fins a quin punt hi havia un mercat per a aquest tipus de traduccions, amb prou marge per al negoci del llibreter, que sabia que trobaria fàcilment compradors per a les seves adquisicions de llibres en vulgar als encants.

Les subhastes feien canviar de mans els volums que en un principi havien estat compostos per a un públic determinat. Com més avançava el segle XIV, i sobretot durant el segle XV, la fluïdesa de la circulació del llibre científic, més en concret del llibre científic en llengua vulgar, és indicadora de la demanda existent, tant entre els usuaris d'aquest material com entre els qui hi veien una clara possibilitat de negoci. El canvi de mans el detectem igualment en el contingut mateix dels llibres, sobretot en el cas dels manuscrits, en els quals els nous posseïdors sovint deixaren constància de la seva propietat i dels seus interessos, amb notes que n'identificaven el propietari i també amb afegits dins o fora del text.

Però abans d'arribar als encants, el llibre havia de produir-se. Almenys fins a 1473, al nostre país aquesta producció es feia per procediments enterament manuals, i la demanda de llibres en vulgar afectà també la producció del llibre manuscrit. Els copistes professionals laics que, en aquella societat més urbanitzada aviat superaren en volum de producció els copistes eclesiàstics, trobaren en els llibres en vulgar una important oportunitat de treball que els devia comportar ingressos substancials. Així, veiem aparèixer una modalitat de còpies estandarditzades, que beuen de les formes del llibre eclesiàstic i universitari tot simplificant-ne la factura i adaptant-ne el preu final a les possibilitats d'aquest mercat. Les còpies de luxe, amb miniatures i amb costosos materials queden reduïdes a un públic molt determinat, mentre que en les altres s'adopta una factura i una decoració molt similar. La decoració, més que no la còpia del text, incrementava el preu final del producte, i per això en molts casos es reduí al mínim, es deixà sense acabar o bé se suprimí del tot, segons les possibilitats econòmiques del client que havia encomanat el treball. El client sovint proporcionava un original al copista que, després de pactar la factura més convenient, es comprometia a treure'n una o més còpies. Sabem que no tots els copistes eren respectuosos amb els compromisos adquirits, i que alguns, d'amagat, treien més còpies de les contractades per vendre-les posteriorment. Un cop més, tenim un exemple que

TAULA III

Edicions de textos científics en català durant el període de la primera impremta (1475-1534)

<i>Autor</i>	<i>Títol</i>	<i>Traductors</i>	<i>Impressors</i>	<i>Lloc i any</i>
Valasc de Taranta	<i>Tractat de l'epidèmia e de pestilència</i>	Joan Vilar	?	Barcelona, 1475
" "	<i>Compendi utilíssim contra pestilència</i>	Joan Vilar	Joan Rosembach	Barcelona, 1507
Francesc de Santcliment	<i>Suma de la art de arismètica</i>	—	Pere Posa	Barcelona, 1482
Alfonso de la Torre	<i>Visió delectable de la filosofia y arts liberals, metafísica y filosofia moral</i>	anònim	Mateu Vendrell	Barcelona, 1484
Bernat de Granollacs	<i>Sumari</i>	—	?	Barcelona, ca. 1484-1485
" "	<i>Lunari e reportori del temps</i>	—	Joan Rosembach	Barcelona, 1510
" "	" " "	—	Joan Rosembach	Barcelona, 1513
" "	" " "	—	Joan Rosembach	Barcelona, 1514
" "	" " "	—	Joan Rosembach	Barcelona, 1519?
Anònim	<i>Tractat de pronostication de la vida natural dels hòmens</i>	anònim	Henri Mayer	Tolosa, 1485
Boeci	<i>De consolació</i>	Antoni Ginebreda	Enric Botel	Lleida, 1489
Joan Pere	<i>Taules astronòmiques en catalans</i>	—	?	Barcelona, 1489
Anònim	<i>[Llunari]</i>	?	Joan Gherlinch	Barcelona, 1489
Anònim	<i>[Còmputi]</i>	?	Joan Gherlinch	Barcelona, 1489
Lluís Alcanyis	<i>Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència</i>	—	Nicolau Spindeler	València, ca. 1490
Gui de Caulhiac	<i>Inventari o col·lectori en la part cirurgical de medicina</i>	Bernat de Casaldòvol Jeroni Masnovell	Pere Miquel	Barcelona, 1492
Anònim	<i>[Oració de sant Cebrià]</i>	—	Pere Posa?	Barcelona, a. 1498 etc.
Girolamo Mambredi	<i>Quesits</i>	anònim	Pere Posa	Barcelona, 1499

Antoni Amiguet	<i>Lectura sobre lo tractat segon del reverent mestre Guido, lo qual tracta d'apostemes en general</i>	—	Joan Luschner	Barcelona, 1501
Anònim	<i>Compte del girant e ple de la luna e Lunari per tots temps</i>	—	?	Lleida?, c. 1501
Pere d'Argellata	<i>Cirurgia</i>	Narcís Solà Francesc Servent Alfons de Torrelleó Joan Gelabert	Joan Rosembach	Perpinyà, 1503
Tomàs de Perpenyà	<i>Sumari</i>	—	Joan Luchner	Barcelona, 1505
" "	<i>Art y stil per a scriure... e diverses maneres de comptar</i>	—	Diego de Gumiel	València, 1511
Clement de Soldevila	<i>[Regiment de la preservació de pesta]</i>	—	Enric Botel?	Lleida, 1507
Gui de Caulhiac	<i>Pràctica o repertori utilíssim de cirurgia... (o Cirurgia petita)</i>	Narcís Solà	Joan Rosembach Carles Amorós	Barcelona, 1508
Esteve Rotllan	<i>Judici o pronòstich admirable de l'any de la nostra salut .M.D.XIII. fins en l'any .M.D.XXIII. inclusivament</i>	—	?	Barcelona, 1513
Manuel Dies	<i>Libre de menescalia</i>	anònim	Joan Rosembach	Barcelona, 1515
" "	<i>[Libre de menescalia]</i>	anònim	Dimes Bellestar Joan Giglo	Barcelona, 1523
Anònim	<i>Tractat de bon regiment de sanitat axí del cos com de l'ànima</i>	anònim	Joan Jofre	València, 1518
Robert de Nola	<i>Libre de doctrina per a ben servir, de tallar e de l'art de coc, ço és de qualsevol manera de potatges e salses</i>	—	Carles Amorós	Barcelona, 1520+
Joan Ventallol	<i>Pràctica mercantivol</i>	—	Jean de la Place	Lió, 1521
Gaspar Galceran Molera	<i>Pronòstich per l'any mill .D.XXXIII., e durarà, en part, fins çerca de l'any .M.D.XXXVI.</i>	—	Carles Amorós	Barcelona, 1533
Anònim	<i>Art de condiment</i>	?	Carles Amorós	Barcelona, 1534

afecta un tractat de cirurgia, el de Gui de Caulhiac, en disputa entre els barbers de Barcelona al tombant del segle XIV al XV, llavors segurament acabat de traslladar al català. Aquest mateix ambient portà a l'aparició de traductors sense una formació especialitzada adient, que tan aviat gosaven traduir obres mèdiques com de filosofia natural o d'astronomia i que, amb l'afany de lucre, elaboraren unes traduccions de ben poca qualitat, sovint –tal com denuncià Ferrer Saiol– inintel·ligibles, i en els quals demostraven un alt grau d'ignorància sobre la matèria que traduïen; uns defectes que es podien veure multiplicats per tot de copistes apressats. Però sabien que tot i amb això les vendrien, particularment tenint en compte que molts dels compradors tampoc no eren gaire doctes. Enfocaments historiogràfics massa internalistes, que sovint obliden del tot el context social de la història de la ciència, han comportat un estès menyspreu de la traducció vernacular medieval, que considerem del tot injustificat (Cifuentes, 2002a; 2002b).

Amb la irrupció d'una nova tècnica –la impremta– cap a 1473, la producció de llibres manuscrits no es va veure gaire afectada. Fins molt endavant l'edició impresa no començà a comportar canvis profunds en l'estructura de la producció dels llibres. D'entrada, però, es traslladà al nou suport tot el material que llavors circulava manuscrit, i poc a poc els nous llibres impresos es van anar fent un lloc al mercat, al costat del llibre manuscrit tradicional i, de moment, majoritari (Madurell i Rubió, 1955; Rubió, 1993). Encara que els escrits en llatí continuaren dominant, la impremta implicà –sobretot en el cas de les llengües més difoses– un autèntic auge de la traducció al vulgar. Les possibilitats de difusió i de negoci es multiplicaren, i la nova tècnica associada a l'ús del vulgar assegurà el triomf definitiu del sistema científic que havia aparegut dos segles enrere. Les edicions impreses de textos científics en català durant el període de la primera impremta certament no assoliren el volum d'altres llengües amb més parlants –i, per tant, amb més possibilitats per al negoci–, però, fins a les primeres dècades del segle XVI, el nostre romanç demostrà també una vitalitat singular. Ja hem vist com en algunes àrees, com la medicina, el català avançà tots els altres vulgars de la península Ibèrica en l'edició de llibres impresos. Si repassem la tipologia de les obres científiques impreses fins aquell moment (vegeu la taula III), comprovarem fàcilment que, com s'havia esdevingut amb les manuscrites, la gran majoria va tenir també un caràcter eminentment pràctic, amb un pes més elevat de les obres del món de la medicina: tractats de pesta, regiments de sanitat, tractats de menescalia, escrits de filosofia natural, obretes d'astronomia pràctica i d'astrologia, tractats d'aritmètica, receptaris de cuina i, sobretot, tractats de cirurgia, sols o amb comentari. Precisament, la cirurgia fou l'únic gènere en què els impressors s'atreverien a editar un comentari escolàstic en català: el d'Antoni Amigué (Aguiló, 1923; López Piñero *et al.*, 1981-1986; 1987-1996, I; Riera Palmero, 1985; 1987; García Ballester, 1993; Pardo, 1997, p. 250-261).

En aquestes edicions en català observem, també, un interès creixent a remarcar els títols universitaris dels traductors, correctors i l'altra gent que hagués intervingut en la vernacularització d'un text. La seva formació esdevé, doncs, una garantia de la qualitat del producte i de l'èxit editorial. D'altra banda, podem dir que el traductor

s'alia amb l'impressor, com abans s'havia aliat amb el copista: un bon exemple de l'aliança de traductor i impressor ens l'ofereix el batxiller Narcís Solà i l'impressor alemany establert a Perpinyà i a Barcelona, Joan Rosembach (vegeu la taula III). Però el cost del nou sistema donà origen a poc a poc a una nova figura: la de l'editor. Així ho expressa, per exemple, el peu d'impremta del comentari d'Amiguet, que fou imprès «a despeses del reverent mestre Anthoni Amiguet, mestre en medicina, y del discret En Johan Valls, cirurgia» (Aguiló, 1923, § 1926).

Però aquesta vitalitat de l'edició de textos científics en català s'esslanguí del tot a partir de la tercera dècada del segle XVI. Més enllà, tan sols s'imprimiren en català, i escadusserament, algun tractat de pesta —com el *Libre de la peste* de Joan Rafael Moix, Barcelona, 1587; l'*Utilíssim, prompte y fácil remey...*, d'Antoni Girauld, Perpinyà, 1587; el *Discurs sobre la peste*, de Lluís Fabra, Perpinyà, 1589; el *Compendi de la peste*, de Francesc Terrades, Ciutat de Mallorca, 1590, etc.—, algun opuscle calendari o de pronòstics astrològics (com el *Lunari o reportori dels temps*, de Joan Alemany, Barcelona, 1557, 1580, 1585, etc.; el d'Antic Roca, Barcelona, 1568; etc.), textos d'aritmètica mercantil (les *Regles breus...*, de Bernat Vila, Barcelona, 1596, etc.) i molt poca cosa més (Aguiló, 1923; Berger, 1987, 1989; Fuster, 1989; Pardo, 1997; Peña, 1996, 1997).

La realitat d'un mercat sense cap mecanisme corrector, amb una forta competitivitat i que es basava en una tècnica de producció molt més cara, s'imposà implacablement als ulls dels impressors i els editors, que preferiren invertir en llibres en llatí i, si havien de ser en vulgar, cada cop més en castellà. Alhora, la penetració de la indústria editorial italiana i francesa, al costat de la castellana, que tenien el suport de dominis lingüístics molt més amplis que el català, es va fer sentir ben aviat. No obstant aquests fets, ben reals, l'abandonament del català com a llengua de comunicació científica a partir del segon terç del segle XVI va ser deguda també a causes més profundes, que s'alimentaven mútuament amb les anteriors: el canvi d'usos lingüístics dels sectors socials i professionals que fins llavors havien constituït el mercat natural de les traduccions i els textos científics en català. La noblesa i la burgesia llegien cada cop més en castellà (i en francès i en italià), ara la llengua de la cort i, per als cirurgians, el principal sector de pràctics fins llavors interessat en textos en vulgar, el llatí acadèmic resultava en certa mesura més assequible i, més o menys forçats pel mercat editorial, també llegien en les llengües esmentades. Sense demanda, impressors i editors ja no van trobar cap raó per a arriscar-se a publicar ciència en català.

A les biblioteques particulars continuà havent-hi llibres manuscrits, i se'n continuaren venent a les subhastes, però cada vegada menys. La indústria editorial acabà pràcticament amb els copistes professionals al tombant del segle XV al XVI, i d'aleshores ençà les còpies manuscrites de textos científics, i més si eren en vulgar, no foren més que l'excepció; una excepció destinada de forma gairebé exclusiva a usos privats. El destí dels llibres manuscrits, sobretot si eren corrents, sense una ornamentació que els fes especialment valuosos —com era el cas de la gran majoria dels escrits en llengua vulgar— ja estava sentenciat. La venda a pes i la destrucció fou massiva, si no és que es trobaven en llocs apartats de la circulació (en biblioteques eclesiàstiques

i nobiliàries, sobretot), i si no estaven escrits sobre pergamí i hom trobava convenient de reaprofitar-ne els folis per a relligar comptes o altres llibres comuns (Wittlin, 1984; Marquès, 1986; 1988-1989; Vallribera, 1998; Cifuentes, 2000b; Iglesias, 2000). Els nostres arxius històrics, en particular els municipals i conventuals, donen a bastament fe d'aquestes mutilacions generalitzades, sobretot durant les dècades de 1560 i 1570. Aleshores, ja feia molt de temps que a les subhastes ja ningú no comprava llibres manuscrits en català, especialment de caràcter científic, i menys que ningú els llibreters. Ja només interessaven als drapaires.

El català, la llengua comuna i fins aleshores també la llengua de la monarquia, havia gaudit de prou prestigi per a ser vist com el pont intel·lectual i social més adient que connectés el món dels coneixements acadèmics amb els sectors socials i professionals que n'eren al marge i que, no obstant això, hi estaven vivament interessats. La pèrdua d'aquell prestigi, com a conseqüència del trasllat de la cort a Castella i de la castellanització progressiva de les elits, íntimament unida a l'escàs marge de maniobra de la nova indústria del llibre imprès —que s'adaptà ràpidament a la lògica aclaparadora del mercat— acabà amb aquella funció de pont, que des d'aleshores fou exercida pel castellà.

BIBLIOGRAFIA

- AGRAMI, J.; CRISCIANI, Ch. *Edocere medicos: medicus scolasticus nei secoli XIII-XV*. Nàpols: Guerini, 1988.
- AGUIÓ I FUSTER, M. *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*. Madrid: Sucesores de Rivadeneyra, 1923. [Reimpr. facs.: Barcelona-Sueca, Curial, 1977]
- ARRIZABALAGA, J. «Lluís Alcanyís y su 'Regiment de la pestilència' (València, ca. 1490)». *Dynamis*, 3 (1983), p. 29-54.
- ARRIZABALAGA, J. [ed.]. *LLUÍS ALCANYÍS, Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència*. Barcelona: Barcino (Els Nostres Clàssics). [En preparació]
- ARRIZABALAGA, J.; GARCÍA BALLESTER, L.; VENY J. [ed.]. *JACME D'AGRAMONT, Regiment de preservació de pestilència (Lleida, 1348)*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1998.
- BADIA, L. «Textos catalans tardomedievals i "ciència de naturales"». *Discurs llegit el dia 21 de novembre de 1996 en l'acte de recepció pública de — a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 1996.
- BADIA, L.; PUJOL, J. [eds.]. *Summa de Philosophia in vulgari*. A: RONCA, I. [ed.]. *Guillelmi de Conchis Dragmaticon Philosophiae*. Turnhout: Brepols, 1997, p. 277-495.
- BARCELONA, M. DE [ed.]. «La cultura catalana durant el regnat de Jaume II». *Estudios Franciscanos*, 91 (1990), p. 213-295.
- «La cultura catalana durant el regnat de Jaume II». *Estudios Franciscanos*, 92 (1991), p. 127-245 i 383-492.
- BATLLORI, M. *Arnau de Vilanova: Obres catalanes*. Vol. 1: *Escrits religiosos*; Vol. 2: *Escrits mèdics*. Barcelona: Barcino, 1947. (Els Nostres Clàssics, Sèrie A, 54 i 56).
- *Arnau de Vilanova: Obres catalanes*. Vol. 2: *Escrits mèdics*. Barcelona: Barcino, 1947. (Els Nostres Clàssics, Sèrie A, 54 i 56).
- BELTRÁN MOYA, J. L. *La peste en la Barcelona de los Austrias*. Lleida: Milenio, 1996.

- BERGER, P. *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València: Ed. Alfons el Magnànim-IVEI, 1987. (Estudios Universitarios, 19 i 20). 2 v.
- «La crisi del català al País Valencià durant el segle XVI (nou enfocament de la qüestió)». *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1986)*. Vol. 8: Àrea VII: Història de la Llengua. València: Institut de Filologia Valenciana-Barcelona; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, p. 305-311. [Edició a cura d'Antoni Ferrando Francès]
- CARDONER I PLANAS, A. «Nuevos datos acerca de Jafudà Bonsenyor». *Sefarad*, 4 (1944), p. 287-293.
- *Història de la medicina a la Corona d'Aragó (1162-1479)*. Barcelona: Scientia, 1973.
- CHABÀS I BERGON, J. [et al.] [ed.]. *L'Astronomia de Jacob ben David Bonjorn*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1992.
- CIFUENTES, LL. «'Translatar sciència en romans catalanesch': la difusió de la medicina en català a la Baixa Edat Mitjana i el Renaixement». *Llengua & Literatura*, 8 (1997), p. 7-42.
- «Vernacularization as an intellectual and social bridge: The Catalan translations of Teodorico's 'Chirurgia' and of Arnau de Vilanova's 'Regimen sanitatis'». *Early Science and Medicine*, 4 (1999), p. 127-148.
- «La promoció intel·lectual i social dels barbers-cirurgians a la Barcelona medieval: l'obra, la biblioteca i els béns de Joan Vicenç (fl. 1421-1464)». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 19 (2000a), p. 429-479.
- «Fragments d'un ms. en català de la 'Chirurgia' de Teodoric reaprofitats en relligadures del Cinc-cents». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 19 (2000b), p. 561-585.
- «Notícia d'una traducció catalana de la 'Chirurgia' d'Henri de Mondeville». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 19 (2000c), p. 587-599.
- «Una traducció catalana desconeguda de la 'Chirurgia parva' de Gui de Caulhiac». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 19 (2000d), p. 601-609.
- «Las traducciones catalanas y castellanas de la 'Chirurgia magna' de Lanfranco de Milán: un ejemplo de intercomunicación cultural y científica a finales de la Edad Media». A: MARTÍNEZ ROMERO, T.; RECIO, R. [eds.]. *Essays on medieval translation in the Iberian Peninsula*. Omaha-Castelló de la Plana: Creighton University; Universitat Jaume I, 2001, p. 95-127.
- «La literatura quirúrgica baixmedieval en romanç a la Corona d'Aragó: escola, pont i mercat». A: BADIA, L.; CABRÉ, M., i MARTÍ, S. [eds.]. *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (s. XIII-XV): Actes del III Col·loqui Internacional Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga (Girona, 5-8 de juliol de 2000)*. Barcelona: Curial Ed. Catalanes; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002a, p. 321-335.
- *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*. Barcelona-Palma de Mallorca: Universitat de Barcelona; Universitat de les Illes Balears, 2002b.
- *Catàleg de manuscrits i de primers impresos amb textos científics en català de l'Edat Mitjana i el Renaixement*. Vol. 1: *La cura de la salut*; Vol. 2: *El coneixement del món*. Barcelona: Curial Ed. Catalanes; Publicació de l'Abadia de Montserrat. [En preparació]
- CIFUENTES, LL. [ed.]. *TEODORIC BORGOGNONI, Cirurgia. Traducció catalana medieval de Guillem Corretger*. Barcelona: Barcino. (Els Nostres Clàssics). [En preparació]
- CIFUENTES, LL.; FERRAGUD, C. «El *Libre de la menescalia* de Manuel Dies: de espejo de caballeros a manual de albéitares». *Asclepio*, 51 (1999), p. 93-127.
- CIFUENTES, LL.; FERRAGUD, C.; GARCÍA BALLESTER, L. «Els menescals i l'art de la menescalia a la Corona d'Aragó durant la Baixa Edat Mitjana». *Història de la ramaderia i la veterinària als Països Catalans. IV Col·loqui d'Història Agrària (maig del 1997)*. Actes. Barcelona: Centre d'Estudis Històrics Internacionals; Universitat de Barcelona, 1999, p. 75-98.
- CONTRERAS MAS, A. «La versió catalana de la *Cirurgia* de Teodorico de Luca por Guillem Corretger de Mayorcha. Un intento de mejorar la formación teórica de los cirujanos». *Estudis Baleàrics*, 4 (1984), p. 55-74.

- CONTRERAS MAS, A. *La difusión medieval de la 'Cirurgia' de Teodorico Borgognoni (1205-1298) en los países de habla catalana: la versión catalana de Guillermo Correger (1306). Libro I (cirugía general) según el ms. París, Bibliothèque Nationale, fons espagnol, 212, f. 1-18v.* [Tesi de llicenciatura inèdita de la Universitat de Cantàbria, 1986]
- DUREAU-LAPEYSSONNIE, J. M. *L'oeuvre d'Antoine Ricart, médecin catalan du XVe siècle: contribution à l'étude des tentatives médiévales pour appliquer les mathématiques à la médecine.* A: BEAUJOUAN, G.; POULLE-DRIEUX, Y.; DUREAU-LAPEYSSONNIE, J.-M. *Médecine humaine et vétérinaire à la fin du Moyen Âge.* Ginebra; París: Droz-Minard, 1966, p. 169-364.
- DEZTANY, L. [= FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, L.]; SIMON DE GUILLEUMA, J. M. [ed.]. *ALCOATÍ, Libre de la figura de l'uyl.* Barcelona: Imp. 'La Renaixença', 1933.
- FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, L. [ed.]. *El 'Libre de les medicines particulars': versió catalana trescentista del textu àrabe del tratado de los medicamentos simples de Ibn Wáfid, autor médico toledano del siglo XI.* Barcelona: Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 1943.
- FERRANDO FRANCÈS, A. [ed.]. «El 'Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència' de Lluís Alcanyis». *A sol post: Estudis de Llengua i Literatura*, 3 (1995). (Universitas, 5), p. 95-114.
- FERRER GIMENO, M. R. *La lectura en València (1416-1474): una aproximació històrica.* [Tesi doctoral de la Universitat de València, 1993; edició en microfítxes: Univ. de València, 1994.]
- FUSTER, J. *Llibres i problemes del Renaixement.* València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989.
- GALLINA, A. M. [ed.]. *Viatges de Marco Polo: versió catalana del segle XIV.* Barcelona: Barcino, 1958. (Els Nostres Clàssics; A 85).
- GARCÍA BALLESTER, L. *La medicina a la València medieval: medicina i societat en un país medieval mediterrani.* València: Ed. Alfons el Magnànim, 1988.
- «La nueva industria del libro médico y el renacer del humanismo médico latino». A: FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M. [et al.] [eds.]. *La cultura del Renaixement: Homenatge al pare Miquel Batllori.* Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1993. (Monografies Manuscrits; 1), p. 111-128.
- «Las influencias de la medicina islámica en la obra médica de Arnau de Vilanova». *Estudi General*, 9. [= SALLERAS, M. [ed.]. *El debat intercultural als segles XIII i XIV: Actes de les I Jornades de Filosofia Catalana* (Girona, 25-27 abril 1988)], (1989), p. 79-95.
- «The construction of a new form of learning and practicing medicine in medieval Latin Europe». *Science in Context*, 8 (1995), p. 75-102.
- GARCÍA BALLESTER, L.; FERRÉ, L.; FELIU, E. «Jewish appreciation of fourteenth-century scholastic medicine», *Osiris*, 2a s., 6. [= MCVAUGH, M. R.; SIRAI, N. G. [eds.]. *Renaissance medical learning: evolution of a tradition*] (1990), p. 85-117.
- GARCÍA BALLESTER, L.; FRENCH, R. K.; ARRIZABALAGA, J.; CUNNINGHAM, A. [ed.]. *Practical medicine from Salerno to Black Death.* Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- GARCÍA BALLESTER, L.; MCVAUGH, M. R. «Nota sobre el control de la activitat mèdica i quirúrgica de los barberos (*barbers, barbitionsores*) en los *Furs* de Valencia de 1329». *Homenatge al doctor Sebastià Garcia Martínez.* València: Generalitat Valenciana, 1989, vol. 1, p. 73-88.
- GARCÍA BALLESTER, L.; MCVAUGH, M. R.; GIL SOTRES, P.; PANIAGUA, J. A. [ed.]. *Regimen sanitatis ad regem Aragonum.* Vol. 10-I: GARCÍA BALLESTER, L.; PANIAGUA, J. A.; MCVAUGH, M. R. [ed.]. *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia.* Barcelona: Fundació Noguera; Universitat de Barcelona, 1996.
- GARCÍA BALLESTER, L.; MCVAUGH, M. R.; RUBIO VELA, A. *Medical licensing and learning in fourteenth-century Valencia.* Filadèlfa: The American Philosophical Society, 1989. [= Transactions of the American Philosophical Society, 79, part 6].
- GARCÍA SÁNCHEZ, E. «Traducciones catalanas de textos científicos andalusíes en la Corona de Aragón». *Sharq al-Andalus*, 10-11 (1993-1994) [= *Homenaje a M^{ra}. Jesús Rubiera Mata*], p. 385-401.

- GINER SÁNCHEZ, A. *El 'Tractat d'Agricultura' de Pal·ladi: una còpia feta de la traducció de Ferrer Sayol*. [Tesi de llicenciatura inèdita de la Universitat de València, 1986]
- «Notes sobre la traducció catalana del 'Tractat d'agricultura' de Pal·ladi feta per Ferrer Sayol». *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1986)*. Vol. 8: Àrea VII: *Història de la Llengua*. València: Institut de Filologia Valenciana; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, p. 513-518. [Edició a cura d'Antoni Ferrando Francès]
- HERNANDO I DELGADO, J. *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XIV*. Barcelona: Fundació Noguera, 1995, 2 v.
- HILLGARTH, J. N. *Readers and books in Majorca (1229-1550)*. París: CNRS, 1991. 2 v. [Documents, Études et Répertoires publiés par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes]
- IGLESIAS I FONSECA, J. A. *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XV: les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial, anys 1396-1475*. Bellaterra: Publicacions de la UAB, 1996. [Tesi doctoral de la UAB, 1996; ed. en microfitxa]
- «Un bifoli en pergami de la parròquia barcelonina de Vilanova del Vallès: el testimoni en català més antic del 'Llibre de conservació de sanitat' de Joan de Toledo (s. XIV)». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 19 (2000). [En premsa]
- JACQUART, D.; MICHEAU, F. *La médecine arabe et l'Occident médiéval*. París: Maisonneuve et Larose, 1990.
- JUNYENT I SUBIRÀ, E. «Repertorio de noticias sobre manuscritos catalanes de la 'Cúria fumada' de Vich». *Analecta Sacra Tarraconensia*, 16 (1943), p. 57-86.
- LÓPEZ PIÑERO, J. M. [et al.]. *Los impresos científicos españoles de los siglos XV y XVI. Inventario, bibliometría y thesaurus*. València: Universitat de València; Càtedra de Historia de la Medicina, 1981, 1984 i 1986. 4 v. en 3 t.
- [et al.]. *Bibliographia Médica Hispanica, 1475-1950*. València: Universitat de València; CSIC (Instituto de Estudios Documentales e Históricos sobre la Ciencia), 1987-1996. 5 v.
- MADURELL I MARIMON, J. M. *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474): contribució al seu estudi*. Barcelona: Anaba, 1974.
- «Documents culturals medievals (1307-1485): contribució al seu estudi». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 38 (1979-1982), p. 301-473.
- MADURELL I MARIMON, J. M.; RUBIÓ I BALAGUER, J. *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*. Barcelona: Gremio de Editores, de Libreros y de Maestros Impresores, 1955.
- MANDIGORRA LLAVATA, M. L. *Leer en la Valencia del Trescientos: el libro y la lectura en Valencia a través de la documentación notarial (1300-1410)*, València: Universitat de València, 1990. [Tesi doctoral de la Universitat de València, 1989; ed. en microfitxes]
- MARQUÈS I PLANAGUMÀ, J. M. «Fragment de diàleg entre el duc i el filòsof». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 5 (1986), p. 281-285.
- «Un nou fragment de Guillem de Conques en català». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 7-8 (1988-1989), p. 288-293.
- MCVAUGH, M. R. *Medicine before the plague: practitioners and their patients in the Crown of Aragon (1285-1345)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- [ed.]. *Tractatus de intentione medicorum*. Vol. 5-I: Luis GARCÍA BALLESTER; Juan A. PANIAGUA; Michael R. MCVAUGH [ed.]. *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*. Barcelona: Fundació Noguera; Universitat de Barcelona, 2000.
- MILLÀS I VALLICROSA, J. M. *Las Tablas Astronómicas del rey Don Pedro el Ceremonioso*. Madrid: CSIC, 1962.
- MINERVINI, V. [ed.]. *Il 'Libro di Sidrac': versione catalana*. Bari: Lerici, 1982.
- MOLINA I FIGUERAS, J. «Un manuscrito catalán de la 'Chirurgia magna' ilustrado en la Corte Vaticana a finales del Quattrocento». *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte*, 6 (1994), p. 23-38.

- PARDO TOMÁS, J. «La producción impresa de libros científicos en la Corona de Aragón durante el siglo XVI». A: SARASA, E.; SERRANO, E. [coord.]. *La Corona de Aragón y el Mediterráneo (siglos XV-XVI)*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1997, p. 231-266.
- PEÑA DÍAZ, M. *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas (Barcelona, 1473-1600)*. Lleida: Ed. Milenio, 1996.
- *El laberinto de los libros: historia cultural de la Barcelona del Quinientos*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1997.
- PERARNAU I ESPELT, J. «Inventari d'obres lul·lianes en català». *Els manuscrits lul·lians medievals de la 'Bayerische Staatsbibliothek' de Munic*. Vol. 1: *Volums amb textos catalans*. Barcelona: Facultat de Teologia de Barcelona, 1982, p. 179-204. [Apèndix]
- PEREIRA, M. «Le opere mediche di Lullo in rapporto con la sua filosofia naturale e con la medicina del XIII secolo». *Estudios Lulianos*, 23 (1979), p. 1-35.
- PEREIRA, M.; SPAGGIARI PERUGI, B. [ed.]. *Il 'Testamentum' alchemico attribuito a Raimondo Lullo: edizione del testo latino e catalano del manoscritto Oxford, Corpus Christi College, 244*. Florència: Sismel-Ed. del Galluzzo-Travernuzze, 1999.
- QUEROL, J. *L'art de la falconeria a la Corona d'Aragó durant la Baixa Edat Mitjana: edició i estudi dels escrits en català*. [Tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona, en preparació (dir. Martí Pumarola i Lluís Cifuentes)]
- RIBAS I PUNTÍ, F. «L'ús del català en els tractats de pesta». *Gimbernat*, 9 (1988), p. 293-312.
- RIERA I PALMERO, J. «Els incunables científics en llengua catalana». *Gimbernat*, 5 (1985), p. 313-320.
- «L'humanisme i la prosa científica del Renaixement». *Gimbernat*, 7 (1987), p. 261-288.
- RIERA I SANS, J. «Sobre la difusió hispànica de la 'Consolació' de Boeci». *El Crotalón. Anuario de Filología Española*, 1 (1984), p. 297-327.
- «Catàleg d'obres en català traduïdes en castellà durant els segles XIV i XV». *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana*. Vol. 8: *Àrea VII: Història de la llengua*. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; Barcelona: Publ. de l'Abadia de Montserrat, 1989, p. 699-709. [Edició a cura d'Antoni Ferrando Francès]
- RIQUER, M. DE. «Un nuevo manuscrito con versiones catalanas de Arnau de Vilanova». *Analecta Sacra Tarraconensia*, 22 (1949), p. 1-20.
- *Bernat Metge. Obres completes i selecció de lletres reials per ell redactades*. Barcelona: Selecta, 1950. [Reed. revisada a cura de Lola BADIA i Xavier LAMUELA [ed.], *BERNAT METGE, Obra completa*. Barcelona: Selecta, 1975].
- RUBÍO I BALAGUER, J. *Llibreters i impressors a la Corona d'Aragó*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993. (Obres de Jordi Rubió i Balaguer; XI).
- RUBÍO I LLUCH, A. *Documents per l'història de la cultura catalana mig-eval*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1908 i 1921. 2 v. [Reimpr.: Barcelona, IEC, 2000].
- SAMSÓ, J. «Traducciones científicas árabo-romances en la península Ibérica». A: FORTUÑO LLORENS, S.; MARTÍNEZ ROMERO, T. [ed.]. *Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 de setembre de 1997)*. Vol. 1. Castelló de la Plana: Publ. de la Univ. Jaume I, 1999, p. 199-231.
- SIRAI, N. G. *Medieval and early renaissance medicine: an introduction to knowledge and practice*. Chicago-Londres: The University of Chicago Press, 1990.
- TRENCHS I ÒDENA, J.; GINER SÁNCHEZ, A. «Ferrer Sayol i el manuscrit 'Tractat d'Agricultura' de l'Arxiu Municipal de València». A: SANS I TRAVÉ, J. M. [coord.]. *Estudis sobre història de la institució notarial a Catalunya en honor de Raimon Noguera*. Barcelona: Fundació Noguera, 1988, p. 147-153.
- VALLRIBERA I PUIG, P. [ed.]. «Un manuscrit quirúrgic medieval català». *Gimbernat*, 30 (1998), p. 385-397. [Actes del Xè Congrés d'Història de la Medicina Catalana (Lleida-Alcarràs, 9-11 d'octubre de 1998), vol. 2]

- VALLRIBERA I PUIG, P. «*La «Chirurgia parva» de Lanfranc (segle XIV)*. Manresa: Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut; Col·legi Oficial de Metges de Barcelona, 2002.
- VELA PALOMARES, S. [ed.]. *Tencar: una miscel·lània d'astrologia del s. XV, a Andorra*. Andorra la Vella: Consell General d'Andorra, 1996.
- VERNET, J.; ROMANO, D. [ed.]. *BARTOMEU DE TRESBENS, Tractat d'astrologia*. Barcelona: Biblioteca Catalana d'Obres Antigues, 1957 i 1958. 2 v.
- WITTLIN, C. J. «Fragment d'una enciclopèdia catalana medieval (BC, ms. 1486), sobre ilaues i roses de vents». *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 9 [= *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, 1] (1984), p. 93-108.
- [ed.]. *BRUNETTO LATINI, Libre del Tresor*. Barcelona: Barcino, 1971, 1976, 1985 i 1989. (Els Nostres Clàssics, 102, 111, 122 i 125). 4 v.